

Повість

Уже давно нема Моїсея...

О, навіщо, навіщо він кидає нас?.. Поки він тут, поки він з нами — всі певні і всі спокійні. Всі знають, що недалеко, серед них, пророк божий, з котрим говорить сам Адонай і котрий без страху дивиться в лице Господа сил. Як дитина тішиться коло матері й вертає до своїх забавок, бо чує близько хранителя свого спокою, так Ізраїль, бачачи Моїсея серед сонму, стає певним, спокійним і вертає до своїх справ.

— А що, Моїсей нічого не говорив? — вставши ранком, питає сусід сусіда.

— Ні, нічого. Бодай я не чув, — відповість йому той, вибираючи сліди снідання з бороди. — А що хіба?

— Та нічого... Я так собі. — І, помовчавши, додасть: — Бачив я вчора його на судилищі. Ей, великий муж!..

— О так, так! — киваючи багато разів головою, притакне сусіда, і вони розійдуться спокійні, певні, що не стріне їх ніяка пригода, а чи й стріне, то є кому подумати й порятувати. Він усе знає, все вміє, бо йому помагає сам Господь.

Так!.. Великий він, Моїсей! Вдані словеса господні во уста його, і премудростю Бога опоясані чресла його. По слідах божих ідуть стопи його, і мудрість Всевишнього на ньому. Очі його бачили висоту й силу творця, і чуло грім глагола з небес вухо його. Божу борозну веде! Сіє божий виноград, виноград найліпший, і нам дає пити з чаші благості господньої.

Де ж ти тепер? Сило, нащо кидаєш нас і робиш безсилими? Вітре, пощо перестаєш обвівати лиця наші, а серцям даєш горіти на вогні наших страстей? Великий пророче!.. Невже ти не знаєш хитання Ізраїлевого і невже не чуєш підбурюючих речей Корея з сонмом його, і Айнана, і брата, рідного брата мого Датана? О, затули вухо своє, Боже, на хулу їх і не клади меча помсти на безуміє їх! Дай їм час схаменутися, бо вони схаменуться, й пізнають сохрanyaющего путь їх вдень і вночі, і падуть перед тим, хто тримає їх життя силою звука імені свого.

* * *

Так говорив у душі молодий Авірон і блукав неприкаяно серед шатрів юдейських, напівсвідомо прислухаючися до гомону людей, перескакуючи через купи сміття й палицею відбиваючися від псів.

Уже давно отаборився Ізраїль тут, коло Синайської гори. Між шатрами вже стільки назбиралося різного бруду, що годі було пройти. То була розкіш псів і малих дітей. Вони, і ті й другі, як тільки блиснуло сонце, виповзали з своїх закутків і починали бабратися в тім смітті, шукаючи зогни-лих останків їжі. А знайшовши, починали битися — діти з дітьми, пси з псами або перемішуючися; а той, хто подужав, з'їдав, сопучи та поглядаючи навколо — чи не хоче хто вирвати. Коли ж надходив час обіду, матері, пискливо верещачи, починали бігати по тих смітниках, знаходили своїх дітей, і часто можна було бачити, як яка-небудь розпатлана юдейка, призиваючи всі прокльони з небес, волокла двох дітей, мов кошенят, за шивороти, а третього підштурхувала спереду ногою.

А його нема! Нема того, хто все велить бути чистими, велить митися часто й далеко відносити сміття від шатрів. І жінки не дають собі труда відійти навіть кілька ступенів, а виливають усе тут же, одхиливши тільки поли. Коли ж хто пригадає їм накази Моїсея, вони тичуть тому в руки своє начиння й кричать:

— Неси сам, коли ти такий мудрий! Нехай несе, нехай несе, не перешкоджайте йому.

— Якби ти мав стільки дітей, як я, ти не хотів би навіть уночі встати для себе.

І здіймався крик, і галас, і хмара докорів. "А ми хіба знаємо? Може, завтра ж рушимо з цього місця і ніколи вже не розіб'ємо на нім своїх кущів вдруге".

...З тоскою блукав молодий Авірон між кущами, придивлявся до безладу, прислухався до гомону людей. А гомін цей, спочатку тихий і маловиразний, ставав все ясніший і ясніший з кожним днем, набирав сили й робився зухвалим: раби згубили господина, і душі їх здіймали бунт.

II

Головніше те, що ніхто не знає, коли він поверне.

Як прийшов Ізраїль сюди, до цієї гори, від Рафідина, в той же день Моїсей був на горі й говорив з Богом. Того давно вже не траплялося, певно, тому, що не було гори: все рівна та рівна пустиня, — звідки ж би мав говорити Бог? А тут така висока гора, — і Моїсей був на ній. І говорив з Богом. А як спустився вниз, то закликав усіх старшин і сивих мужів Ізраїля і так казав перед ними:

— Бачу я, бачу, що захиталася де в кім віра божа. Чую я, чую, що хулу глаголять деякі уста. А Ізраїль, маловірний, починає прислухатися до тої клевети вуст, і гасне ісповідання волі могутнього серед люду його. І навіть мене, котрого милостю своєю благословив Господь і покликав бути серединою між вами й собою, навіть мене починає дехто вже неохоче слухати, й кривитися на приказ мій, і ширити між сонмом неправду про мене. І бачать очі мої нещастя будучини вашої ради маловірства вашого.

Бачать очі мої голод і хворобу ваших дітей, проказу й струпи на грудях жінок ваших... Пси будуть вити між кущами вашими, і в вашу постіль буде заповзати змія.

Але великий наш Господь і многомилостивий! Він не хоче погибелі народу свого, а умноження хоче й праведності. І от я став перед Богом там, угорі, й молив його:

"Боже! — так сказав я йому, — тисяча літ — хвилина перед тобою, і вселенна — піщинка одна в десниці твоїй. Не бери гніву свого на Ізраїля, а візьми ще раз слово милості на дітей своїх. Прости їм гріхи й не остав тут, серед цієї великої, страшної, ненажерливої пустині".

І Господь, милостивий в тисячах, сказав мені: "Так оповісти дому Яковлю й тако глаголи до синів Ізраїлевих. Бачили ви, що зробив я єгиптянам? Бачили ви, як підняв я вас, мов на крилах орлих, і вів пустинею аж до місця цього? Чому ж не переповняється серце ваше страхом перед силою моєю, і чому ви не слухаєте пророка мого, ні самого мене? Але дивися, Ізраїлю!.. Велика довготерпеливість моя, і милості моїї немає границь. Але й гнів мій без кінця, і бійся прикликати його на голову свою. Це даю вам закон! І коли слухом послухаєте гласа мого й святинею збережете заповідь мою, будете людьми моїми, вибраними з усіх. І дам вам землю, що тече медом і молоком, і умножу вас, як пісок морський, і скорю під ноги ваші всякого ворога, моя-бо єсть земля і все, що на ній. А як і тепер не послухаєте останнього слова мого, — о, ліпше б вам не родитися на світ! Розкрию землю під кущами вашими й тамо вас знищу земним вогнем! Здвигну гору з місця й накрию вас, а небо поверну в поломінь і в поплавлений метал. Хто сміє стати проти мене?!"

І перелякалася вся старшина й усі поважні люди Ізраїля, й прирекли одноголосно за себе, й за родини свої, й за роди свої: "Все сотворимо, що пророче Господь, і послухаємо всякого слова його. Так і скажи Богові своєму й нашому..."

І знову пішов Моїсей на гору — донести Господові слова й приречення людей його. І знову, щасливий, бачив Бога, й узяв від нього закон, і зійшов до сонму. А зійшовши, приказав велике очищення, щоб вимили люди одіж свою й тіло своє і щоб умастили волосся, а чоловіки щоб три дні не входили до жінок своїх. А на третій день щоб піднявся Ізраїль рано, і, не вкушавши нічого, ішов до гори Синаю, й став у мовчанні й тиxості довкола: прийде-бо Господь на гору показатися людям у славі своїй.

І як живо пам'ятає Авірон той трепет, з яким рушив він з батьком, і родичами, і сусідами, і з усім сонмом ізраїльським до святої й страшної гори. Стали далеко, бо не велів Моїсей не то зіходити на гору, а навіть торкнутися її чим-небудь.

— Слухайте, ви! — говорив він перед відходом. — Я знов іду на гору, назустріч Господу. Але з вас щоб ніхто не йшов за мною, навіть і не торкнувся гори, бо інакше — смертю вмере, каменем поб'ється або устрілиться стрілою. І чи то буде муж, чи жeнщина, чи з скота що — все одно: не буде живий.

І всі з острахом поглядали на гору та дивилися одне за одним: чи не виступив хто вперед, чи не торкнувся хоч тінню отого каміння, за яким, на його думку, вже починається гора.

Був ранок. На голім, чистім небі підіймалося сонце, заповідаючи страшну спеку. І небо, й пустиня були такі просторі, порожні, що здавалося, якби крикнув, то крик цей понісся б аж у безконечність, — і лише гора, свята гора повилася тайною: верх її був закритий чорною-чорною хмарою диму, — і так чудно й страшно було дивитися на чорну хмару серед яскраво рожевих тонів пустині.

Тисячі очей дивилися, і тисячі сердець билися, чекаючи великих божих слів, великих божих діл. Весь сонм стояв на ногах; жінки й старі діди, опершись на палиці, стоять і чекають, піднявши голови догори й моргаючи сльозавими очима; кріпкі мужі, непохитно уставивши голови,

наморщили брови, лише зрідка хіба хто погладить чорну кучеряву бороду; жінки з страхом іноді поглядають на хмару, а більше стежать за дітьми, — як би вони, загравшись, не відбігли та, Боже, борони, не торкнулися якого каменя гори. Молодші матері так і зовсім не відпускали від себе дитят, а тримали їх за руки або загортали в полу своєї одежі. І лише чийсь песик нараз вибіг із товпи і, нюхаючи, плентався по передгір'ю.

— Гляньте, гляньте... Пес... — зашелестіло між народом.

— Чий то?

— А я знаю?

— Він умре.

— Ні. Він сказав про скотину й про чоловіка, а це — пес.

І всі шепотіли й чогось чекали, але ніхто навіть не крикнув і не тюкнув на пса. А песик побігав, помахав хвостиком, потім став передніми лапами на камінь і, піднявши голову догори, тоненько й неприємно завив.

І в цю хвилю, не знати звідки, прилетів гострий камінь і вдарив пса коло вуха. Заскигливши, пес почав крутитися на одному місці, а кров бризкала з рани й окропляла камінь. Потім упав, скріб лапами пісок, а ще потім — у червоній калюжі лежав непорушне з вишкіреними зубами. Але про нього всі забули, бо сталося щось ще страшніше.

Хмара над верховиною гори стала рости й рости, дим почав обгортати всю гору, закриваючи сонце, і нараз розітнулося громове голосіння труб, мов тисячу їх було сховано в хмарі і трубили в них велетні. Страх обгорнув серця всіх людей, чоловіки впали на коліна, жінки притуляли до себе дітей своїх, а в далекому таборі завили прив'язані пси.

І побачили всі, що біжить Моїсей з гори, й кричить щось, і махає руками, мов кличе. Високий, старий, так швидко біг він, мов молоденький парубок, а довге сиве волосся маяло й якусь авреолу творило над його головою.

— Що він кричить? Кого він кличе? — зашуміли люди, бо з-за гromу й звуку труб годі було щось розібрати.

— Він нас зове! Нас! — закричали передні.

— Нас зове перед лице Бога!

— Ходімо! Ходімо бачити Господа сил!

— Не йдіть! Не йдіть! — кричали другі. — Ми не хочемо вмирати.

— Не може чоловік винести погляду очей господніх, і сяйво вінця осліплює смертного.

І ще страшніше заревли труби й загрихотів грім. Слава ведущого предстала перед Ізраїлем, і сила Сильного показалася яво. І закричав нарід:

— Не йдемо! Ти, Моїсею, вибранець божий, і тобі глагол його. Говори ти з ним, а ми з тобою.

І затихли громи й труби, і почав кричати Моїсей перед товпою:

— Великий єсть Господь Бог Ізраїля! Бачили страх його? Чули глас труб небесних? Але бійтеся вчути голос вишнього самого! Бійтеся! Бійтеся!.. Бійтеся!..

І ревнули знову громи й труби. Моїсей побіг знов на гору, а люди, перелякані, затуркані, в страху, закриваючи голови полами, тікали від гори і, лиш відбігши далеко, зупинялися від цікавості.

І всі бачили, як Моїсей сміло ввійшов у чорну хмару на вершину гори, і всі чули, що от як настане мовчання — це, значить, говорить Моїсей, і його голосу нечутно; а потім загримлять громи й труби — це Господь закриває міддю голос свій. І всі, перестрашені, вертали до кущ своїх, але разом з страхом чули радість: кожному приємно було знати, що його Бог такий сильний, такий могутній.

III

А як повернувся Моїсей з гори, то приніс з собою закон Господа. Раніше ж не було закона. Приніс і читав його старшинам, і були там великі й мудрі слова:

"Не зробіть собі богів срібних і богів золотих не зробіть собі, а складайте мені вівтар із землі і на нім паліть всесожження ваше.

Хто б'є отця свого або матір свою — смертю вмере. Хто злословить на отця свого чи на матір свою — смертю вмере.

І коли б'ються два мужі, й поразять жону непразну, і буде младець її поврежден, — да візьметься око за око, зуб за зуб, рука за руку, язва за язву, вред за вред.

І як злодія зловлять уночі і вб'ють, — нема в тім убивства. Коли ж сонце зійде над ним й тоді він умре — умре и той, хто вбив його...

Не озлобійть пришельця і не образіть його, знаєте-бо душу його — самі були пришельцями в землі Єгипту. І вдову й сироту не озлобійть, бо як образите їх і вони, застогнавши, возопіють до мене, — слухом почую

глас їх, і розгніваюся яростію, і поб'ю вас мечем. І будуть жінки ваші вдовами і діти ваші сиротами.

Шість літ сій землю свою і збирай плід її, а в сьоме літо дай їй спочивок. Тако сотвори й винограду твоєму і маслинам твоїм".

І багато ще всяких мудрих і святих слів. А накінці говорив устами Моїсея Господь: "Слухай, Ізраїлю! Це посилаю аз ангела мого перед лицем твоїм, — да збереже шлях твій і введе в землю, що приготував я тобі. Послухай його і не ослухайся його, ім'я-бо моє на нім. І коли слухом послухаєш гласа мого і сотвориш все, що скажу тобі, — ворогом буду ворогів твоїх і супротивлюся супротивникам твоїм. І благословлю хліб твій, і вино твоє, і воду твою, і відверну хворобу від тебе, і число днів твоїх збільшу. І устрашу всі язика, де йтимеш ти, і оброщу вся супротивная твоя в біг. І положу преділи твої від Чермного моря до моря філістимлян і від пустині до великої ріки Єфрату і передам в руці твої сидящих там, да не змішаєшся ти з ними й не послужиш богам їх".

І написав всі ті слова божі Моїсей у велику книгу і заповів, що відчитає їх привселюдно й урочисто. Люди раділи, що вони ще щось убачать, що мають нову тему для безконечних оповідань, — і всі тішилися.

Моїсей велів зробити перед горою великий кам'яний вівтар, а довкола нього — ще дванадцять менших, числом колін Ізраїлевих. Вівтарі мусіла поскладати молодь, якій приказано було також назбирати сухої трави, хмизу, кізників — взагалі, всього, що могло би горіти, на чім можна б було спалити жертву Богові.

Авірон був щасливий, що й він може доложити своїх рук до святої праці, що в призначених для божої жертви вівтарях буде і його камінь. І камінь Авірона все був найтяжчий, і оберемок підпалу його все був найбільший; він подряпав собі руки, видираючи якнайсухіший хмиз, тремтів від напруження й був увесь мокрий від поту.

Дехто з молоді, користаючись з того, що око старших не надзирає за їх роботою, полягали собі на сонці або бігали, ганяючися один за одним, але Авірон засоромив їх, сказавши:

— Що ви робите? Як вам не сором? Ви ж Господеві служите роботою. Це ж він буде приймати жертву на камені цім, і до його ніг підійметься дим з опалу цього. Чи ж лінивством та жартами повинен будуватися вівтар божий?

Хлопці справді засоромилися, щиро взялися за роботу, — і дванадцять кам'яних вівтарів мов вирросло коло великого вівтаря під горою Синай. Коло кожного з них по обох боках лежали великі купи сухого опалу, а коло головного вівтаря були його цілі гори.

Ще задовго до півдня почали збиратися люде і великим півколом оточили місце жертви. Хто стояв, хто сидів, хто мовчав, хто балакав, але всі поглядали на кущу Моїсея. Вона стояла на невеличкому пригорбку, і видно її було звідусюди. Коло неї великою купою згромадилися всі сімдесят старіших Ізраїля, — вони ж мали приносити жертву сьогодні.

От заворушилися коло кущі Моїсея — певно, вийшов він. Так і є! Він вийшов, і видно, як, тримаючи обома руками, несе книгу слів Єгови. Від певності душевної не міг устояти Авірон на місці й побіг; побіг назустріч Моїсею, щоб бачити його, щоб бути близько нього, щоб відкинути камінь з дороги його. Він так любив його зараз, так безконечно любив!.. І біг, скільки доставало сил, щоб хоть бігом трішки заспокоїтися.

Поважно й розмірене йде Моїсей і зціпив уста. Щось пробували заговорити до нього старшини, але він не відповідав і був як кам'яний бог.

— То шкода, що божі слова віддані на папірус, — говорив один з семидесяти. — Чому ти не попросив Бога, щоб він написав тобі свої

заповіді на камені або на міді? А то папірус таки папірус, а не камінь і не мідь. Те б уже було на сотні літ.

Моїсея, здається, вразили ці слова, він навіть затримався на одну мить, але, може, то так лише здалося, бо не рухнув ні м'язню і ні звука не почулося у відповідь. Старшини, бачачи, що зав'язати розмови ніяк не можна, замовкали й собі й ставали такими ж поважними, як і Моїсей. Та й крайня була пора, бо всі очі було звернено на них.

От і вівтарі. Широко всюди розступався нарід, пропускаючи свого пророка. Моїсей підійшов до головного жертовника і, упавши на коліна, почав голосно молитися. Нарід хотів повторяти слова його молитви, але, очевидно, не міг і мовчав всякі обривки фраз, що довелося почути від сусіда справа або від сусіда зліва. Безбожний Кореї з своєю жінкою й дітьми стояв на ногах, тоді як всі люди впали на коліна, і голосно реготав з тої нісенітниці, яка виходила з слів Моїсейової молитви, перейшовши стільки тисяч ротів. Авірон мимоволі все те мусів слухати, бо не вдалося протиснутися наперед: із старшинами йти було ніяково, а зараз же по них нарід так стискався, що хлопця зовсім одтерли кудись убік. І він випадково опинився недалеко Корея й от тепер чув усі ті кпини та сміх. Хотів був він щиро молитися, але це жартування й насмішки вбили в нім увесь релігійний настрій, і як він не старався потім знову відповідно настроїтися — вже не міг.

Та й справді це було трудно. Сонце страшно пекло голову, а гостре каміння різало коліна. Десь там, напереді, коло Моїсея, щось відбувалося; може, й велике, може, й святе, та коли ж тут нічого не було ані видно, ані чути, — і поки та святість доходила сюди, минаючи тисячі спітнілих людських тіл, проходячи через тисячі розкритих на спеці ротів, то з неї вже нічого ніяк не зоставалося, і вона тут була вже байдужістю й обов'язком, от як і це клячання.

І Авірон почав розглядатися по товпі, і замість молитви всякі інші думки почали ворухитися в нього в голові. Он стоїть на колінах товстий Іеліїл, зложивши руки на пузі; сонно примружилися його маленькі свинячі

очка й шукають на землі найменш освітленого предмета, щоби спочити від гострих променів сонця. Хоч він і стоїть в молитовній позі, але одразу видно, що думки його десь далеко, і Авірон навіть знає де — в Єгипті. Іелііл був там десятником над своїми ж земляками, сам не потрі бував робити, ' а лише приказував; до того ж іще заробляв тим, що різав людям скотину, з якої брав собі, звичайно, найліпшу часть і продавав потім хоч своїм, хоч єгиптянам. І дуже не хотілося йому кидати Єгипту; так не хотілося — страх! Але що ж він міг поробити проти волі цілого народу — треба було йти. І він пішов, але думка його не перестає критикувати Моїсея; тому він зробився одним з найближчих приятелів безбожного Корея. І тепер при кожному жарті підсміхується він масними своїми губами й притакує ледве помітним рухом голови, хоч стояти на ногах, так як Корея, і не стало в нього сміливості.

А от Малехет. Вона ще молода жінка, але так багато дітей в неї, що вона вже виглядає старою, їй немає навіть часу молитися ніколи: то шити вона повинна щось на дітей, то знов ще одного родити. Та вона якось і не боїться Бога. "Ну що ж! — каже вона, — він дав мені стільки дітей і тепер мусить бачити, що я зовсім не маю часу на молитву". І, здається, вона права: діти її — молитва її.

А тепер от стоїть вона на колінах, така худа, тонка, як патик, і просто відпочиває, бо вона не стоїть власне, а сіла, прикривши ноги. їй так рідко доводиться посидіти спокійно, що вона рада й цьому випадку.

А де ж Асха?

Де ті очі, що любі Авіронові більше від усіх очей на світі? Де вона стоїть на колінах, і яку молитву шепочуть уста її впрост до вуха господня? О, як хотів би Авірон стати поруч неї на коліна, і як молився б він тоді, дивлячись хоч на тінь її!..

І від тої згадки тепло-тепло зробилося Авіронові в грудях, і забув він і Корея, і біль своїх колін, і так молився в душі:

"Поможи мені, Боже, взяти Асху за себе, бо я люблю її. Я буду вставати до схід сонця, щоб принести води вмити їй ноги, і пізно вночі лягатиму, щоб зробити за неї вечірню роботу. В свято і в будень умащу найдорожчим єлеем волосся її, сам з любовію обстружу сандалію і ув'язую ремінь на нозі її. І первенця мого тобі, о Адонай, присвячу, і десятого овна спалю перед тобою з стад своїх. Дай мені Асху, Боже!.. Ти ж маєш силу промовити до серця батька її і маєш руку преклонити хотіння його..."

І після цієї молитви так захотілося йому бачити Асху, що він, скориставшись з того, що всі вже повставали з колін, встав і собі та пішов шукати. Але ніяково було довго плентатися між людьми: певне, зачалася вже жертва, бо видно було дими напереді, а люди хоч і повставали з колін, але стояли в побожній тихості. А до того ще замість Асхи надибав Авірон усіх своїх, і батько, суворо щось зашипівши, показав стати коло себе.

Авірон не міг не послухати й став поруч брата Датана, та, очевидно, вже безнадійно мусів стратити увесь свій молитовний вогонь. Датан, заховуючи зверхню побожність, все ж знаходив хвилину, щоб шепнути братові щось уїдливе, саркастичне.

— Корей говорить, — шепотів він, — що це все бреше Моїсей; ніякого Бога він не бачить, а тільки туманить людей. А що труби було чути на горі, так це просто забрав він з собою 40 душ своїх прихвоснів з коліна Левїїна та й велів їм дуднити з хмари.

— Мовчи... Прошу тебе, мовчи, — тихо говорив Авірон братові. Йому боляче було слухати образливе слово на пророка, на вищого з людей. А крім того... це будило в душі його сумніви, а він не хотів їх. Йому так добре було в його вірі, він так любив свій щирий запал і свою молитву, що просто не хотілося виходити з того западного саду на повний куряви й сміху життєвий торг. Сумнів — це ненажерливий змії. Йому даєш руку — він хоче серце, йому даєш день — він хоче життя.

Тут люди нараз почали кричати чогось, і далеко-далеко пустинею понісся стоустий гомін, лякаючи самотнього орла на стерві.

— Що? Що сталося? Чого кричать?.. — суєтливо питає Авірон.

— Хіба я не так само знаю, як і ти? — відповідали йому

Авірон, скориставшись з того, що й батько, зацікавлений, роззявив рота та спинався на пальці, аби хоч що-не-будь побачити, потихеньку відійшов і почав проштовхуватися наперед.

Молитва, очевидно, скінчилася. Люди почали рухатися, переходити з місця на місце, голосно розмовляти. А коли Авірон добрався до передніх рядів, він побачив, що люди всі були забризкані кров'ю. Мов вишкірялися ці яскраво-червоні плями на білих святкових уборах і разили око в сліпучому сяйві сонця.

— Що тут було? — розпитував Авірон

— А ти де був хіба?

— Я був тут, лише стояв далеко...

— Ну, була жертва, ну?

— А чому кров на людях?

Але з ним не хотіли говорити й відмахувалися від нього рукою. Нарешті знайшовся якийсь охочий до розмов і розповів у подробицях, як відбувалася жертва, як половину крові Моїсей вилив на вівтар, а половиною окропив людей, говорячи: "Це кров завіту, що завіщає його Господь вам всіх словесах своїх..."

— А де ж він сам? Де Моїсей?

— Він узяв з собою Арона і Надава та Авіюда, а також сімдесят старіших наших і повів їх на гору показати місце, де стояли ноги самого Господа Бога.

— Страх, страх! — хитаючи головою, говорила якась жінка. — А то хіба ні? — питала вона знов, хоч їй ніхто не суперечив. — Як знати? Може вийти вогонь з-під землі й спалити, та й уже.

— Боги всі сердиті, — підхоплювала друга. — Я бачила раз у Єгипті, як вирвався Апіс. Може, ви гадаєте, що він побив мало народу? Ну-ну!..

І жінки почали пригадувати всяке страхіття, але Авірон їх не чув: гадкою він був з тими сімдесятьма, що пішли дивитися на місце єднання Господа з землею. О, якби Авірон міг бути там! Він облив би сльозами кожний камінь, він лежав би день і ніч коло місця того й не боронив би скорпіонам лазити по лиці й по грудях, — аби дивитися, й дивитись, і пити без кінця одну мисль: "Він був тут! Він, Адонай!.."

І в хлопця пробігла навіть думка — завтра рано, як спатиме ще весь сонм, побігти скоком молодого оленя й самому знайти місце те. Його легко пізнати: воно, певно, світиться, як сонце, і довкола нього розцвіли неземні квітки, а все живе, що є на горі, стоїть і дивиться й говорить: "Він був тут, він, Адонай..."

Але потім хлопець згадав, що Моїсей не велів наближатися до гори під страхом кари, та і взагалі те гріх. Та й чи буде ще тримати Господь те місце в святості одверто, чи, може, спалить невидимим вогнем і повелить вирости за ніч на тім місці густим тернам або положить камінь великий. Ні, ні!.. треба перестати навіть думати...

І він зітхнув. Так жаль йому стало себе, що от він уже скільки прожив, а й досі не бачив нічого надзвичайного. Чому він не протисся раніш сюди?

Може б, він тоді попросив гарненько Моїсея, — і святий пророк взяв би і його разом з тими сімдесятьма.

А довкола гудів юдейський табір. Люди зраділи, що вже скінчилася молитва і що можна цілком свobodно рухатися, говорити, розмахувати руками, і нагороджували себе за довге стояння на колінах. Балачки були палкі й велися на сотні тем: кожному хотілося щось сказати. Одні судили-пересуджували сусідів; другі висказували сумнів, чи вернуться старшини живими, чи не осліпнуть бодай; треті обмінювалися гадками про сьогоднішні вражіння. Якийсь присадкуватий юдей з рудою бородою різко говорив:

— Еге! Це так, і все те добре, що ви говорите, але в нас і без того дуже обмалося вже скота, а тут іще тягнуть на жертви, та й на жертви, та й на жертви. А мені яка з того користь? То б я сам з дітьми його з'їв, того барана, а кістки дав би своєму собаці, — а то з'їдять його жерці та прислужники. А ти за те, що годував, що беріг, що напасав, — не маєш навіть хвоста. І я питаю вас — що в тім доброго?

— Гріх так говорити, — остерігав другий. — Гріх і сором. То Богові жертви, не людям.

— Добре, Богові. Але пощо ж Богові доконче м'яса? Чому він не хоче чого іншого? Бо левіти м'ясце люблять.

— Прив'яжи собі язика, чоловіче! Та ми ніколи й не бачили того м'яса. І хоч те подумав би ти своєю головою: чи вистарчить кількох ваших баранів на таке число слуг божих?

Так обізвався один левіт, що не знати звідки опинився поблизу. Останніми часами їх взагалі чомусь всюди стало повно: де зібралася купка людей, де зав'язалася яка-будь балачка, — дивись, уже левіт поблизу, стоїть, слухає, вв'язується в бесіду. Але їх обов'язок служительства був такий ще новий, що люди забували про нього і

вважали їх от за таких же самісіньких, як і всі юдеї: один був з коліна Юдиного, другі — Ісахарового, а ці з Левіїного, — от і все.

Але тепер рудий юдей чомусь надзвичайно вороже глянув на левіта й буркнув:

— Піди донеси Моїсею...

— Я не донощик, та, зрештою, не маю чого доносити, а от ти, певно, маєш кущу близько кущі Корея, що говориш його словами.

І, замкнувшись в рівнодушну неприступність, відійшов левіт геть та наблизився до другої купки бесідників. Тут низенький, грубий, але рухливий юдей критикував простоту Моїсейових жертв і взагалі обряду:

— Ну, що то таке? — говорив він, жестикулюючи руками. — Сьогодні взяли барана, розрубали його на часті, дещо спалили, дещо з їли; завтра знов взяли барана, розрубали його трішки інакше — і знов дещо спалили, а дещо з їли. І все те відбувається тут же, на очах у всіх, без усякої урочистості, без усякої таїни. Ну, що то за обряд? Я люблю так молитися, щоб у тебе аж мороз поза спиною ходив, щоб було на що подивитися, було чого й послухати. Тоді чоловік і молиться інакше, і думки його стають якісь інші, і сам він більше прив'язується до Бога. Он у єгиптян! Як можна порівняти навіть з нами? Які в них храми, ай-ай-ай!.. Цілий день можеш ходити в них і заблудити серед тисячі-тисяч колон. А туди, де жерці роблять своє діло, хіба можеш ти не то дістатися, а навіть глянути, глянути хоч би одним оком? Ану, хтів би я подивитися, хто б посмів! Так враз і здох би на місці!.. А як вийде процесія, та жерці всі в золоті, а опахала блищать дорогим камінням, а боги в квітках, а музика, а спів — ігі-гі!.. От тут починає чоловік молитися так, що аж шкура на ньому тріщить, а очі — як не вилізуть з лоба. А в нас? Пхе! — і він аж губи вивернув від погорди.

— Ну, а де ж би ми могли мати такий храм, як у єгиптян? Таж ми сьогодні тут, а завтра де?

— А я хіба кажу... доконче такий? Хіба я так от, точнісінько так сказав? Я не хочу такого храму, але нехай мені дадуть Бога, щоб я його бачив, щоб міг поцілувати, доторкнутися рукою. А то хіба я бачив свого Бога? Або ти, або він, він — та всі? Ану виступи наперед, хто бачив Бога?

Юдей говорив голоіно й сильно розмахував руками.

— Моїсей бачив, — несміло відповів хтось.

— Моїсей! — жваво підхопив низенький. — А що я маю в кишені з того, що бачив Моїсей? Хто бачив, той нехай і вірить, а я не бачив, то я... не... — тут він зупинився й швидко озирнув всіх своїми лисячими очками, але зараз же прибрав попередній тон. — Ну, я можу вірити, а можу й ні. Я-то вірю, бо чому ж би я не мав вірити, але... але хіба і всі такі, як я? Є такі, що й не вірять.

— І ти з ними, — сказав хтось, не знати хто, з гурту. Чорненький перелякався й почав клястися, що він завше давав на жертву і що йому ніхто не може нічого закинути, але його мало хто слухав. Левіт же, здавалося, і зовсім не чув, про що тут була бесіда, бо стояв, відвернувшись, й пильно дивився на гору. Чомусь ніхто вже не хотів провадити такої бесіди далі, і всі порозходилися в різні сторони, пристаючи до інших гуртків.

Тим часом сонце вже не на жарт почало припікати. Люди почали непокоїтися, бо були голодні. Розмови стали більш крикливі й менш зв'язні: кожному хотілося, щоби його послушали одразу, і то його одного. То там, то там якась мати, голосно кричачи, мовби приходила остання її година, задирає сорочку дитині й давала кілька голосних ляпанців; а друга, молодша, потай виймала з пазухи сир і, відвівши дитину, мов за яким ділом, трішки вбік та закриваючи своєю одежею, совала їжу до рота

та наказувала швидше їсти. Але дитина, наївшись, починала хвалитися перед товаришами, ті прибігали до своїх матінок і сипали, як з мішка, різними докорами: всі їдять, лиш ми... всім дітям матері дають, тільки ми... і т. д. І між матерями повставала суперечка: одна починала докоряти другій гріхом та лякати карою божою, а друга виправдувалася, що вона сама — Боже, боронь! — і не подумала навіть їсти, лише трішечки, зовсім трішечки дала дитині, а з дітей навіть Бог не питає суворо, бо вони ж такі дурні. Хіба вони розуміють, що таке піст?

І дуже всім обридло стояти; навіть у передніх, що бачили все, й чули, й захоплені були релігійним екстазом, — навіть у них все вже випарило південне сонце, і зосталося лише почуття важкої кінечності. І тому можна собі уявити, які раді були всі, коли нараз побачили громадку своїх ватажків, що спускалася з гори. Всі надзвичайно оживилися, забули й про спеку, й про голод і, кричачи, почали тиснутися до того місця, де мали зійти старшини: кожному-бо хотілося подивитись якнайближче на людей, котрі от за хвилину перед тим бачили місце стіп господніх і, може, навіть торкалися його устами.

А купка старих дідів, із Моїсеєм на чолі, повагом, не спішачися, йшла в урочистому настрою і, оточена радісним, ляскаючим в долоні Ізраїлем, відповідала на запити. Всі були цілі, нічим не ушкоджені, ані одна волосина навіть не впала з голови; лише очі їх горіли від внутрішнього щастя, а уста самі говорили, прибираючи якнайліпші, якнайдорожчі слова. Авірон на цей раз уже протисся на самий перед і чув усе, від слова до слова.

Захоплення було повне! Старі люди бачили таке, якого не доводилося нікому з них бачити за все життя.

Місце, де стояли ноги Господа, було, як би сказати... мов камінь сафір — лише де-де? Хіба буває коли камінь сафір такий ясний, такий сяйливий, такий променистий, як сонце, і такий прозорий, як твердь небесна?.. Ні, це щось інше, щось неземне, — такі камені можуть бути лише на небі!

А довкола — все попалено! Великий такий круг, — і в ньому все чорне, як гнів божий,' і Моїсей каже, що так було б з усяким, хто наблизився б до місця того без божого позволення. О славен Господь! І славен Моїсей, великий пророк наш! Він єдиний, що може говорити з Богом — і зостатися живим!

А Моїсей стояв осторонь і мовчав. Лице йому було суворе, і лише очі... горіли таким вогнем задоволення влади, що, справді, цей пророк сам здавався Богом.

І всі люди були задоволені, і вернулися до кущ своїх, і їли, і пили, і славили Господа й пророка його, а свого верховного ватажка Моїсея.

IV

А потім уже сталося це...

Знов пішов на гору Моїсей до Бога, взявши з собою молодого Ісуса, сина Навінового. Відходячи, не сказав ані слова, скільки часу пробуде на горі, коли його ждати; лише поставив на своє місце Арона і пішов.

І всі бачили, як він увійшов у темну хмару, що все ще стояла над вершиною гори, і всі були спокійні, бо що ж з того, як ватажок одходить собі на кілька днів від народу? Всього — кілька днів.

Але от пройшло три дні, п'ять, сім — Моїсея не було. Чим це можна було пояснити? Люди догадувалися всяко і взагалі багато, може, навіть занадто багато, про це говорили, — бо хтось там сказав якесь нерозумне слово, про котре й забув через хвилю, а воно пішло вже сонмом, виростаючи, як сніжна куля, й тривожачи собою уми. І врешті сталося так, що занепокоївся нарід і повстало замішання серед нього... Ранком уставали сусіди, і перший запит був: чи не вернувся? Жінки збиралися коло джерела і, набравши води в свої посудини, забували, що сонце вже зігріло її, що дома нема ані крапельки, — і балакали, балакали без кінця

— все про одне. Вони умисне ходили по воду якнайдалше, щоб побачити ще й інших жінок, щоб почути, що ще й там, у другім кінці стану, говорять люди. І після кожної з тих ранішніх і вечірніх розмов — новий клубок вістей розмотувався по сонму, заплутуючи навіть ясні уми та вливаючи отруту сумніву навіть у кріпкі душі. Мов ту воду, що приносили жінщини, вливали вони разом з усіма своїми свіжими вістками у камінь віри мужів, — і щілина сумніву росла, росла, розтріскувала камінь на порошок.

І от почали вже непокоїтися мужі. Їх недовір'я і сумнів не були такі рухливі та жваві, не перелітали десять раз за один день від одних воріт стану аж до других, але тим твердіше вони вривалися в голову й сиділи там, як те каміння пустинь. І нечисленні були сумніви мужів, не прибирали таких розмаїтих, строкатих барв, але, раз зародившись, вже не переставали невпинно рости, мов добре годований бик. І вечірня бесіда мужів була похмурою і довгою; жінки наближалися до тих груп, але їх проганяли, бо невелика приємність мужеві пописуватися розумом своїм перед жінкою. Але жінки все ж лізли знов, хоч зовсім могли того не робити, бо кожна з них була певна, що про все довідається від чоловіка вночі. Але то ж ще вночі, а жінки не хотіли чекати, крутилися довкола, вмішувалися в розмову, не даруючи мужеству мужів навіть тих кількох годин.

Але добре. Що ж на те все Арон, заступник Моїсеїв? Хіба можна думати, що він того нічого не бачить, не чує? Та як же він дозволяє ширитися неспокою проміж людьми? Невже він не знає, що з того насіння завше виростає гіркий плід?.. Ні, він, певне, бачить все те, але що він може? Та, зрештою, хто його буде слухати? Коли відходить могутній ватажок і ставить на своє місце заступника — всі зараз же починають порівнювати й переконуються, що заступник зовсім не нагадує ватажка, бо і взагалі його ніхто не може наслідувати. А переконавшись, починають дозволяти собі лінь і непослух, мов хотять трішки відпочити.

Так було і з Ароном, але ще в більшій степені, бо Арон був м який, добросердий і ласкавий чоловік, але безхарактерний і безвільний. І чи

таким же несмілим рукам було тримати в послузі? Та ще кого? Ізраїля, що з Богом самим боровся й не раз вже, не два топтав заповідь його. Перед Моїсеєм тремтіли, і він не потребував навіть говорити, а коли говорив, то вже всі були певні, що слово його непохитне, і нікому навіть у голову не приходило спробувати не послухатись. На що вже Корей, а і той ніколи не посмів опертися одверто; висміював у затишку, критикував, але все ж виконував кожен приказ. Що він не став на коліна, як усі стояли? Так це тільки тому, що був дуже далеко назаді, а будь він там, коло Моїсея, — колінчив би так само й не пустив би пари з рота.

А Арон?.. Сумно було дивитися на його "верховний суд". До Моїсея приходили в трепеті, бліді; говорили мало і лише до справи; той, хто брехав, — мимоволі запинався, збивався, і одразу всім було видно, хто правий, а хто ні. А коли по хвилі намислу вирікав Моїсей свій суд, з глибоким поклоном відходили тяжєбники, покоряючися за-судові, хоч би який він був. Перед Ароном же ставали, як перед усяким іншим старшиною: кричали, сварилися, навіть билися перед ним. Один кленеться страшною клятвою, що він правий, а винен другий; другий ще страшнішою клятвою кленеться, говорячи те ж саме. Арон слухає їх, несміло пробує втихомирити, а коли нарешті той гвалт скінчиться й починається суд, Арон мов боїться образити й того, й другого позовника, мовби хоче виправдати їх обох, а вирок придумає постановити такий, що ні та, ні друга сторона не бувають вдоволені й відходять ще більшими ворогами.

А останніми днями Арон і зовсім уже згубив голову під натиском своїх обов'язків. Люди мов ошаліли. Серед них почала ширитися злочинним якимсь розумом вигадана звістка, що Моїсей давно вмер, пропав там на горі, а значить, увесь сонм, тисячі людей, жінок, дітей, zostалися тут, серед пустині, не маючи дороги вперед, забувши дорогу назад. І от тепер тільки всім ясно стало, що за безумство був їх похід і що за сила була Моїсей. Та це ж він, один він вів усі ті тисячі в безвісній, жадній пустині, уміючи видобути воду, уміючи знайти шлях. Ніхто не питався його, чи ж він знає дорогу до тої невідомої Обітованої Землі, чи також іде навмання, куди трапить. Нікому навіть у голову не приходило спитати себе: а по

яких же признаках пізнає Ізраїль землю обіцяну? От прийдуть кудись, Моїсей скаже: "Так! Сюди я вас вів, бо, власне, цю землю обіцяв вам Господь". І то має так бути? І він не зблудив і не завів зовсім до якого іншого краю?

Словом — не було сумнівів. На міцній горі, на грудях Моїсейових, побудувався спокій народу, і тривога спала. Але от тепер, як захиталася підвалина, як... як, може, щезла навіть вона з лиця землі, — всі ті сумніви виринули. І виринули одразу, цілою масою, — і спокій пропав. Тисячі питань заворушили мозок Ізраїля, непевність звила гніздо в грудях його й вивела пташат, ім'я котрим — страх. І ці почварні нічні птиці розлетілися сонмом, прилетіли до кожної кущі, збентежили спокій домашнього вогню. Шум крил їх наповняв увесь простір табору Ізраїлевого й мішався з гомоном стривожених, очманілих людей.

— А ти гадаєш, Моїсей — хто? Може, ти думаєш, що в жилах його не тече кров і що тіло його не боїться віспи?

— Правда, правда! Він такий же чоловік, як і всі ми, і так само може вмерти кожної хвилини.

— А може, вже й умер, — завше додавав хтось невідомий і замовкав. Довго шукали всі очима, хто це сказав, але ніколи не могли знайти, бо це говорила кожна душа сама собі. І від слів того невидимого завше ставало страшно, хоч він, власне, нічого нового не сказав. А раз попавши на стежку жахів, люди вже боялися навіть звернути з неї й починали собі намальовувати всякі найнеможливіші пригоди, що могли зустрінути Моїсея там, на горі. Хтось невдало й незграбно пробував боронити:

— Того не може бути... Бо коли він з самим Богом міг говорити...

— То тим гірше! Власне, тим гірше! — викрикував хтось інший, мов навіть зрадівши.

— Аякже! От я тобі скажу, що знав я у Єгипті одного чужоземця, котрий умів говорити з львами пустині. І ніколи їх не боявся, ходив на місце їх їжі, котру видирав їм навіть з рота, спав з ними в їх логовах. Але що ж? Однаково кінчилося на тім, що леви розірвали його. Бо з усіх слів, які він знав, він забув одне, маленьке...

— Так, так... Хто все лазить на високе дерево, мусить колись упасти з нього, як від старості чи перевтоми ослабнуть руки.

Сонце заходило криваво, — і це яскраве жорстоке світло мов ще більше дратувало умисли людей, веліло їм наближатися до краю пропасті. Люди починали говорити про найстрашніші речі, — і те, що вони говорили про найстрашніші речі, ще більше додавало їм боязкої сміливості, робило їх зухвалими, веліло їм ще свавільніше сягати навіть на покров божої тайни, кощунственно зриваючи його перед собою. А потім знов дивилися на захід, чули, що от скоро, зараз навіть, настане ніч, розмови стануть ще страшнішими, і голос ще більше задрижить.

— Чому всі люди бачать своїх богів? — умисно голосно говорила висока юдейка. У неї був великий рот, і це показувало на сильний, рішучий характер. — Чому всі люди бачили своїх богів, а лише ми — ні? — ще вище підіймала вона голос, а волосся вибилося з-під покривала й незграбними космами бовталось по виду. — Я таки бачила дещо на своїм віку й знаю, що всі люди повинні мати своїх богів, і мають їх. І кажуть нам, що й ми маємо, — але де ж? Де ж він є? Покажіть мені його? Я бачила Озіріса, я бачила бога Фта, я бачила Ізиду під чорним її покровом, але я ніколи не бачила Єгови. Нам говорить Моїсей, що ніби він бачив...

— Ні! Він ніколи того не говорив! — перебив хтось.

— Як не говорив? Говорив! Я сам те чув! І не раз!

— Не міг ти того чути, бо він того не говорив ніколи. Починалася суперечка, котрій кожен був вдячний, бо вона хоч на хвилину відривала

його від страшної теми. Зчинявся ґвалт, після котрого вже ніхто не був в силі сказати напевне: чи таки говорив Моїсей, що бачив Бога, чи ні.

— Але що мені з того, що він бачив? Коли я не бачив!

— А де він сам, той, що бачив?

— Може, вже біліють його кості там десь між камінням...

А ми сидимо тут, як отара, і ждемо.

— Завів нас у пустиню й кинув. Куди нам тепер?

— Він нас вів. Він хвалив ту землю, котрої ми не знаємо.

О, навіщо ми послушали його і вийшли з Єгипту? Чи не ліпше було робити на єгиптян, ніж умирати тут в пісках лютою смертю? Де наш шлях і де надія наша? Ми не знаємо, що будемо їсти завтра. В Єгипті ми гірко працювали, але сиділи над казанами, повними м'яса, і хлібів їли досхочу, а тут голодна смерть погрожує нам і дітям нашим. Він пішов, він пропав, він умер там десь, — і Бог його покинув нас. І не маємо ми тепер Бога, і нема кому вести нас. Чому всі люди мають Бога, лиш у нас не було його ніколи? Зробімо ж Бога собі! Поклонімося йому! Нехай веде він нас куди хоче, а ми послі дуємо за ним!

І даремне розважніші, богобоязливіші силкувалися заспокоїти нарід, погрожували, нагадували, — ніщо не помагало. На людей напав якийсь жах. Мов почули вони себе нараз виснущими над безоднею й хапалися за гостре каміння. І в криках людей чулося щось тривожне, і перелякані були всі рухи їх, і гомін їх вражав неспокоєм, і болючий був плач їх жінок. Здавалося: не знайди вони Бога собі зараз же, в цю хвилину, — і всі збожеволіють, бо все пропало, всюди загибель... І приходила ніч, і нікого не заспокоювала. Довго тяглася, потім кінчалася, і знов наставав день ще гарячіший, ще тривожніший; сонце розпалювало серця...

А між тими всіма товпами напівшалених людей самотно й сиротливо товкся один — Авірон, і душа йому краялася. Падала слава Моїсейова! Падала віра! Руйнувався божий чертог!

— Та прийди ж ти, прийди, о пророче! — з стогоном простягав він руки й поривався бігти туди, на гору, в ту страшну чорну хмару, що не зіходить з вершини. Знайти там Моїсея, розказати йому, що гине все, щоб вернувся він, будівничий, і знову скріпив своїм словом свавільні одиниці. Уже знову піднявся Ізраїль на Бога свого, і глас молитви воплем біснотатого замінив. І сквернить святая, і путь Господа небреже. Вернися, праведнику! Ти єдиний можеш умолити передвічного й відхилити десницю кари. Вернися!

Але що міг зробити він, хлопець? Чи схотів би ще з ним говорити Моїсей, коли б навіть довелося його там знайти? Чи повірив би? А чи не спалила б гора дерзновенного, чи не вбив би камінь, як того пса?..

І лиш безсилим сльозами кропив Авірон крик своєї душі.

V

А одного дня мов пірвало що людей.

Всі прокинулися рано, неначе з готовим уже рішенням. Не змовляючися й не радячися, великою гурмою зішлися разом і, наповнивши повітря криками, сунули до кущі Аронової. Рухи їх були дикі, і обличчя їх були обличчями тих, що топчуть ім'я Бога свого. Мов криком своїм і поблисками очей хотіли вони задушити докори сумління й забути в свавільних рухах та божевільних словах.

І йшла товпа, і росла по дорозі; жінки й діти вибігали наперед. Найприємніше було дітям: вони літали поміж кущами, збиваючи таку страшенну куряву, що нічого не було видно, підхоплювали уривки розмов старших і вигукували їх потім, як необорні істини; а дорослі, чуючи свої

думки повтореними в повітрі тисячу разів, набиралися переконання, що й справді сказали щось велике. І обидві сторони були задоволені.

От і куща Аронова. Стала товпа, і крик зміцнів, виростаючи до якогось шалу, до потреби кричати. Заступник Моїсея вийшов блідий, тремтячи, і довго не міг сказати ні слова за шумом товпи. І лиш як вона затихла, сказав, але сказав таке звичайне, таке вбоге слово... О, чи те сказав би Моїсей!..

— Чого хоче від мене Ізраїль? — так, тільки так сказав Арон. Голос його тремтів, і рука нервово куйовдила бороду.

Диким покриком відповіла пан-товпа, святкуючи свою силу й смирення ватажка свого. Нічого не можна було розібрати.

І просив Арон, щоб хтось один або бодай кілька чоловіків вийшли наперед і сказали бажання народу, але нічого не помагало — говорили всі. І вимахували палицями перед лицем самого Арона, і жінки кричали йому майже в ухо:

— Зроби Бога нам! Досить нас дурити! Ми хочемо мати Бога, як і всі люди.

А другі ще голосніше кричали:

— Де твій Моїсей? Де той сладкогласець, що так багато набрехав нам про якусь землю? Дай нам його, щоб ми розірвали його тут на шмаття й кров'ю його напоїли пісок пустині, може, хоч цим умилюстивимо тутешніх богів, і вони не вб'ють нас тут голодом, і спрагою, і стрілами ворогів.

— Та він уже здох, той Моїсей, там десь на горі, — кричали треті. — Хіба ми не знаємо?

— Ти тут замість нього! То давай нам Бога, а то ми тебе самого вб'ємо замість брата.

І перелякався Арон до краю. Він сам уже в душі почав сумніватися — може, й справді погинув Моїсей? От уже скоро півтора місяця добігає, як він пішов, — і про нього ні чутки. І Арон уявляв уже себе на чолі цього дикого, свавільного народу, і тремтіла душа його: "Що я з ними зроблю, з цими людьми жорстоковийними? Зле зробив брат, що власне мене випхнув на це тяжке становисько..."

І безрадний, несмілий Арон готов був хоч зараз же віддати важке берло влади над ізраїльським народом, аби було кому взяти його. От і тепер: він і не пробував навіть обстоювати за законом, братом поставленим, і не потикався спам'ятати нарід, бо сам чув, що нічого з того не вийде. А тільки просив жінок, щоб дали свої сережки, й персні, й всякі інші золоті прикраси на Бога: наївний дід гадав, що жаль стане жінкам ізраїльським своїх дорогоцінностей, що вони зарепетують і вплинуть заспокоююче на своїх чоловіків.

Але не вмів оцінювати Арон того, що називається запалом людей. Як тільки сказав він слово про золото, почали зривати з себе жінки все, що було на них золотого, чоловіки кидали на купу золота й свої нашийники, і нагрудники, і пояси з золотими бляхами, і обручі; ті, хто не мав при собі золота, побігли по кущах, витягали з схованок своє добро; і не минуло, може, двох годин, як перед кущею Арона наскидалася велика купа різного золота.

І побачив Арон рішучість Ізраїля й смілість, з якою поривав він з Моїсейовим законом. Думав ще просто відтягатися; говорив, що от, мовляв, треба багато приготувань робити, довго ліпити форму, робити всякі порошки й т. ін. — словом, що це зовсім не така проста річ, якщо може собі дехто уявляє. Але товпа випхала наперед старого й славнозвісного майстра Веселіїла й кричала на нього, щоби він взявся за роботу.

— Цей зробить скоро!

— Ого! Ще й як!.. До нього навіть єгиптяни вдавалися, коли їм треба було лити їх богів.

— Ей ти, старий п'яничко! Ану, покажи Аронові, як ти вмієш!

Веселі іл мусів голосно приректи всьому сонмові згоду, і лише після того, як завірив своїм словом, що завтра або, найdaleше, позавтра Бог буде готовий, люди заспокоїлися й розійшлися з піснями та криками радості по кущах.

— От тепер і в нас буде справжній Бог.

— Нехай він веде нас далі, — доки ж ми будемо тут стояти!

— Пощо далі? Хай він верне нас назад до Єгипту: тепер єгиптяни стратили нас, то пізнали нам ціну і вже інакше будуть поводитися.

...І чув все те Авірон і ломив собі руки... А на другий день надвечір Бог, в образі тельця, уже був готовий. Нетерпеливий Ізраїль носив дрова, жарко палив у печах, і скоріше енергією народа, ніж умінням майстрів, повстав телець. І не діждалися люди, поки він застигне навіть, і розбили форму вже тоді, як він ледве-ледве ще тримався і був такий гарячий, що одна жінщина, котра в безумстві хотіла його поцілувати, попекла собі губи і, виючи, бігала потім пустинею. А люди сміялися з неї вдоволеним сміхом осягших і раділи, що такий сердитий їх Бог.

— От Бог, так Бог! — кричав нарід. — Це він вивів нас із Єгипту, а не Моїсей!

— Так, так, — кивали головами старі юдеї, — Бог повинен бути тельцем, бо це найблагородніша тварина.

— А я сказав би навіть... овном повинен бути Бог, бо що таке чоловік без баранів і овець?

І взяли великий-великий камінь із святої гори, котрої ніхто вже не боявся, бодай внизу, і поставили високо на пригорку; Аронові ж звеліли зробити вівтар перед Богом і спалити на нім жертву всесожження й спасіння. І лиш тому, що наступила вже ніч, відложили свято на завтра й розійшлися, радіючи, по кущах своїх.

А ті, що zostалися вірними заповітам Моїсея, не виходили навіть з шатрів; було то коліно Левїїно і деякі роди з других колін.

VI

І був уже сороковий день.

Тридцять дев'ять днів і стільки ж ночей минуло з того часу, як хмара покрила своєю чорнотою Моїсея на верху гори Синай. О, якби знали люди, навіть якби знав один хто-будь з усього великого сонму людей, що власне сьогодні прийде Моїсей, — не було б тельця, не було б гріха перед Богом невидимим, і не було б великої немилостивої кари його. Але ніхто того не знав, — і рано зібралися люди на жертву перед постаттю нового Бога. Жінки були убрані в усе найдорожче своє, обличчя мужчин сяли радістю, і волосся дітей було добре умашене.

Арон приносив жертву. Він усе робив так, як Моїсей, — і людям приємно було, що от їх ритуал відправляється не перед порожнім місцем, а перед справжнім Богом, якого можна бачити й мацати, не боячись кари за це. Їх душі спочивали після того страху, який наганяв на них Моїсей іменем свого невидимого Бога й таємністю обличчя його. І їх радість була справжня, їх веселощі непідроблені, їх пісня свободна: всім серцем вони відчували, що дійсно кланяються своєму Богові, котрому нащадки їх будуть служити до кінця віків.

І взялися всі за руки, і чоловіки й жінки, і почали швидко крутитися довкола Бога й співати йому. А ті, що не попали в круг, теж кричали собі якісь веселі слова, й плескали в долоні, і били в свої казани, і трубили в труби. І галас такий повстав у сонмі, що можна було подумати, немов знову проклятий Амалік напав несподівано, та оце недорізані люди кричать своїм передсмертним криком. А як дійшов уже шал найвищого напруження, і завертілися всі, як безумні, і крик перейшов уже в звіряче якесь нерозуміле виття, — нараз...

Щось сталося з товпою.

Ще один крик, але єдинодушний, мов з одних грудей, мов пустиня сама крикнула, перервав дику оргію. Люди всі впали навколішки, і очі всіх обернулися в одне місце... З гори сховався Моїсей.

Він ніс якесь каміння тесане в руках, а довкола голови його мов світло сяло. І здалека побачив він тельця і танець Ізраїля і побіг з гори, як молодий хлопець. І вихром свистячим, бурею пронісся крізь завмерлу товпу — і став перед тельцем...

І хвилину стояв лиш з дико вираченими очима, а потім заляв страшним прокляттям, підняв своє тесане каміння догори й ударив ним з усієї сили об землю. І розлетілися скрижалі на кусні, а Моїсей топтав їх ногами й кричав, страшно кричав, рвучи на собі сиве волосся:

— О, що ж ти наробив, Ізраїлю! Люди жорстоковийні, пощо прогнівили ви Бога помсти! Таж поразить він вас, поразить страшно, і на діти ваші положить руку свою аж до дев'ятого коліна! О Ізраїлю, Ізраїлю, що ти наробив!.. — І кричав потім до брата, бризкаючи слиною: — Ти!.. Ти, дурню старий! Що зробили тобі люди ці, що навів ти на них такий гріх великий? Як же ти смів забути слово моє й Господа нашого слово, дурню ти старий і малоумче!

Арон безсило виправдувався:

— Знаєш же ти людей цих... Хіба міг я їм супротивити-ся, коли вони прийшли цілим сонмом до мене й почали кричати: "Зроби нам Бога! Зроби нам Бога, щоб ішов перед нами! Чому в усіх людей такі Боги, що можна бачити їх очима, лише ми не маємо кому поклонятися!" І загрожували вбити мене й уже приступали до мене...

Але Моїсей не дослухав...

Нараз, завивши по-звіриному, побіг він до кущі своєї, закликаючи на бігу якимись незрозумілими словами. І пронизав жах серця всіх людей, — страшно було дивитися, як біжить перед ними й виє високий сивий дід. Усі мов повростали в землю.

А Моїсей вбіг до своєї кущі, і схопив там військову трубу, і вибіг, і затрубив. І кричав дивним і страшним голосом:

— Хто господень, нехай іде до мене! Хто zostався вірним Господу, нехай іде до мене! — І знов трубив, напружуючися, в бойову трубу.

І, чуючи голос війни, почали збігатися до нього вірні, підперезуючися на бігу мечами. І прибігло коліно Левіїно й вірні з інших колін. І Авірон підперезав свій меч. І ще, і ще, і ще збігалися озброєні люди, а Моїсей все трубив і трубив, аж поки не покрилася просторінь довкола кущі його сяйливими мечами й розбурханими людьми. Те, що вони zostалися вірними серед такого захитання, це наповняло їх груди гордістю й рішучістю, а серця їх тривожно билися, передчуваючи, що нині велика жертва буде Богові, і не дурно мечі будуть виснути коло пояса, і м'язні не спочинуть. А коли вони дивилися на Моїсея, який він був запінений, розпатланий, розшарпаний, коли передавалося їм від нього те, чим горіла душа пророка, — о, тоді буря якась повставала в їх грудях, зростала якась безплотна ненависть, і криками вони тривожили один одного.

А Моїсей кинув нараз трубою об землю, скочив на камінь і крикнув, але таким нелюдським голосом, що у тих, хто був поблизу нього, затремтіли ноги:

— Господь!.. Це глаголить до вас Господь, Бог Ізраїля!.. Горе вам!.. Горе вам! Руку мою наведу на вас і розвію вас, як пісок, і хліб печалі вам дам і воду тісну!.. Це глаголить до вас Господь: кріпко підпережіть мечі свої і, обнаживши їх, пройдіть крізь стан від одних воріт і до других. І убийте кожний брата свого, кожний ближнього свого і кожний сусіду свого!..

...Щось страшне почалося... Мов дикі звірі, що від крові п'яніють і гублять розум, кинулося коліно Левіїно на братів своїх. Забули левіти, що це не ворог, що це рідний же Ізраїль, з котрим пили і їли вони вчора. Забули, що тут ті, котрих вони поважали, любили, у котрих питалися поради. Все забули левіти. Те, що Моїсей помітно відрізняв їх від інших; те, що їх вибирав він завжди для жертвоприношень, давав їм до рук трішки якоїсь влади, — те відділило вже їх від братів тонкою, ледве помітною якоюсь перегородкою, вони чулися чимсь вищим, трішки чужим. І тому тепер забули вони серце в грудях, забули, що й вони такі ж самі юдеї, як-ті, що тікають перед ними, — і били, і рубали, і різали, мов увірвалися в дім запеклого й давнього ворога і мстять невинність судженої своєї. Якась таємна й страшна сила тягла їх уперед, і без думки, без вагання корилися вони їй, пам'ятаючи лиш одне, — треба пройти до воріт і вернутися назад, убиваючи.

І вони вбивали... Ганялися за тими, хто тікав, розрубували голови тим, хто, ставши на коліна, благав про помилування. Коли мати затуляла собою дитину — вбивали й матір і дитя; коли мати, кричачи несамовито, витягала немовлятко перед собою — вбивали й дитину, і матір. Хлопчик термосив труп батька — меч перетинав хлопчика; двоє дівчаток тулилися одна до одної — обидві вмирали. І не було тут людей, тут були тільки — меч і жертва.

І Авірон, молодий, чутливий, з ніжною душею, теж біг у товпі синів Левіїних і зросив меч свій кров'ю. Він не пам'ятав нічого, біг у кривавому млюсному забуттю, і навіть ім'я, дороге ім'я Асхи ні разу не прийшло йому до думки. Щезла свідомість, щезла душа, — залисався один інстинкт, дикий, обнажений, загіпнотизований інстинкт.

І тільки вже потім, коли всі вони, убійники, задихані, забризкані людською кров'ю, з блуждаючими п'яними очима, вернулися до куші Моїсея і пророк дякував їм в імені Господа, призиваючи всякі благодаті на їх голови, — тільки від тої хвилі почала вертатися притомність до Авірона, але ще так поволі, що він, запаморочений, ледве розбирав слова Моїсея.

— Благословення дасться на вас, — звідкілясь, мов здалеку-здалеку, чувся придушений, але знайомий голос... А сини Левіїни стояли, похиливши свої голови, й усмішка щастя, щастя сповнення обов'язку, щастя майбутніх благ, розцвітала на їх закривавлених обличчях. Вчора різали вони овнів, сьогодні людей, але все те однаково — для Бога, во славу його.

А ззаду стогнав ранений сонм. Безсилі, побиті люди славучали й лише проклинати вміли. І проклинали. І ці прокляття важкою удушливою хмарою зп'ялися над табором та, зливаючися з риданнями жінок, линули... теж — до Бога.

VII

Ой, як заболіла душа в Авірона!.. Як тяжко стало йому, як хотілося б спомин самий вирвати з серця, забути свій кривавий меч і кривавий день... Кругом, кругом, всюди кругом, де глянуло око, де вчуло вухо — всюди стогін, і плач, і прокляття. Авірон не міг собі навіть уявити, що людський язик може так страшно проклинати, що людський мозок може вигадати такі люті кари. З кожної куші, з кожного шатра нісся плач, і ридання, і безумні, тяжкі прокльони.

От чиєсь бідне полатане шатро. Кріпко зав'язані двері його, а всередині, б'ючись над чиймсь трупом, тяжко кле-нуть Моїсея жіночі уста.

— О, нехай би вогонь спалив черево те, що носило тебе, і змія виссала груди, що годували тебе. О, нехай би черв ненаситний вселився в утробу твою і гриз би тебе день і ніч, аж поки не згинеш ти між шатрів, і пес прокажений відкине своє на лице тобі, і щоб тіло твоє залилося одно серед пустині, і щоб гієни й шакали бридилися їсти його, і щоб вітер, пролітаючи, оминав би тебе, боячись запаскудити хвилю свою, боячись мимовільно занести затруєний подих до джерела чистої води, до смоковниці. Бо від смороду тіла твого висхне вода і смоковниця згорить, плачучи до небес і жаліючись: о небо! невже ти не могло послати мені кращої смерті?..

І вила жінка, і чутно, як била себе в груди, а потім, ухопившись за волосся, рвала його на собі й ламала руки, вся витягуючися.

І не міг того чути Авірон... "О пророче, пророче, що ж ти наробив?" — хлипаючи, говорив він кілька разів і біг, біг геть із стану, щоб утекти, щоб не чути. А навздогін за ним з тисяч кущ, з тисяч уст неслися стогони, прокляття, море проклять.

Він біг, а йому здавалося, що всі знають, що всі бачили, як він рубав мечем, що от зараз з тої кущі вибіжить жінка й закричить: "Не пускайте його! Не пускайте його, він хоче втекти... Це він убив мого брата, не пускайте його!"

І, все прискорюючи біг, вискочив Авірон за ворота, і ще довго не зупинявся, ганяючи порожньою пустинею без цілі, без напрямку, бо хотів тільки одного — зайти так далеко, щоб не чути гомону стану та отих божевільних прокльонів.

От він уже тут, він уже далеко. Тут уже спокій. Мовчання пустині поглинуло все, навіть той лемент юдейський. Спустилося небо між

станом і тим місцем, де був молодий хлопець; пісок засипав сліди, і всякий, здавалося, зв'язок загубився.

Авірон сів і взяв голову в руки...

Далеко-далеко, повита туманом, виднілася гора Синай-ська, — і ще яскравіше вирізувалася на синьому небі та чорна хмара, що з неї говорив колись Бог. Десь тріщала цикада, щось живе проповзало кругом, але Авірон не бачив нічого й не чув. Він думав, і думи його були такі пригноблені, так жорстокі, що роздирали серце.

Хто тепер плаче там від його, Авіронового меча?..

Неясно пригадуються ті хвилини шалу, але щось так ніби мерещиться Авіронові якийсь бородатий чоловік. Він, певно, був кривий, бо так незграбно коливався, тіпаючи всім тілом. А коли почув, що молоді ноги доганяють, догнали його, — обернувся. На одну мить побачив Авірон перекривлене страхом, обезсилене лице, слину на бороді... а потім уже нічого не пам'ятав, бо вдарив мечем прямо в лице. І ще пам'ятав ту мить, те дивне почуття, коли меч, вільно розсікаючи повітря, нараз стрепенувся на одну непомітну хвилечку в руці, в'їдаючися в тверду кість і розбризкуючи кров у повітря...

"О-о-о!.."

"Невже це було? Невже це могло бути?.. За що, за що я його вбив?.."

"Він согрешив перед Богом..."

"А як я знаю, що він согрешив? Може, він і не кланявся тельцеві, може, він пішов лише так, подивитися..."

А як і согрешив, то що?.. Що таке гріх?.."

"Гріх — це те, коли я зроблю не так, як приказав мені Моїсей... Боже!.. Та й тільки?.. Мені приказав раз батько поставити кущу на певнім місці, а я побачив там нечистоту й поставив на другім, — то я вже согрішив і за це маю вмирати?.. Ой, що ж це я нічого не розберу... Поможіть мені хтось! Дайте мені зрозуміти, що не вбивство я зробив, а виповнив святий свій обов'язок. Покажіть мені гріх в усім його страху, в усій його остогиді великій, щоб я міг переконатися і бачити, ясно бачити, що за нього треба було вбити того бородатого юдея й усіх, забитих сьогодні!.."

І він стогнав, і не міг сидіти на місці. Встав, ходив пустинею, не находячи собі спокою. Саме поняття гріха якось так здрібніло в його очах, що він не міг віднайти різниці між простим непослухом і гріхом проти Бога, — це здавалося йому однаковим. І він далі й далі тривожив себе питаннями, мучився, не маючи сили розв'язати їх: вони невпинною палючою низкою проходили через його мозок і лишали кривавий слід по собі.

"Моїсей велів тобі вбивати "брата свого, ближнього свого й сусіду свого"... Ну, а що, якби справді ти зустрів сусіду свого, старенького доброго Ефуда, що тебе хлопчиком ще маленьким чукикав на колінах і приспівував жартівливу пісеньку? Ти вдарив би і його в лице мечем?"

"...Не знаю... не знаю..."

"А якби брат твій стрівся тобі, брат твій Датан? Ти ж напевне знаєш, іцо він згрішив, що він був коло тельця разом з Кореєм і кланявся новому Богу, хоч, може, так само нещиро, як і старому. Він теж підбурював людей проти Моїсея, але ти разом із ним купався в Нілю і їздив на одному ослі, — чи ти вбив би брата свого?"

"...Не знаю... не знаю..."

"А якби батько твій і мати твоя, люба печальна матуся, тікали б перед тобою, тримаючися за руки, і оглядалися б такими ж безсмысленими обличчями — хто наздоганяє їх, дзвонячи мечем, і, побачивши, що це син їх, любий Авірон, з криком радості зупинилися б, — ти поразив би їх в ім'я боже?"

"...О, не знаю... не знаю..."

"А якби Асха, прекрасна молода Асха, нараз, схрестивши руки на грудях, станула б і своїми очима, великими, як повний місяць, глянула б на тебе, чи підняв би й на неї руку і вдарив би в білі груди мечем?.."

"...О Асхо, Асхо!.. Я не вбив тебе, але, може, вбив тебе той, хто біг обіч мене... Може, й над тобою тепер кричить мати так само, як та юдейка в шатрі... А може, тіло твоє лежить у рові смороду, і пси лижуть мертве лице твоє?!"

І холод обняв усе тіло Авіронове, мов серце саме обернулося в шматок криги. Щось мов прорізало його мозок і погнало, погнало назад до табору. І біг він, як розсерджений тигр, за кілька хвилин пробіг ту путь, що її йшов годинами, і, задиханий, спітнілий, вбіг до табору, але наткнувся на товпу: Моїсей знов зібрав сонм юдейський і знов щось робив перед народом. Мимоволі з уст Авірона зірвалося лайливе слово...

Протискаючися поміж людей, випадково побачив Авірон одного юдея, що мешкав у близькій сусідстві батьків Асхи. Зрадів йому, як рідному батькові, і питався, чи всі живі в сім'ї Йонатана. Той відповів, що всі, — це заспокоїло Авірона одразу. Лише така втома напала на нього, що він тут же сів на якийсь камінь, хоч довкола всі стояли. Навіть не був цікавий розпитати, що там робиться напереді, на яку таку біду знов зібрав людей той Моїсей. І лише як нарід сунувся до води й потяг його за собою, спитав Авірон:

"Куди це ми йдемо?"

Йому розповіли, що це Моїсей палив золотого тельця. Посипав його якимсь порошком, розвів довкола сильний вогонь, — і на очах у людей блискучий, сяйливий Бог розсипався на сірий, трішки червонуватий порошок. Скільки золота пропало!.. А потім зібрав Моїсей той порошок, розтрусив по воді й велів потім усім пити ту воду. І всі, як барани, товпилися, віддавляючи один одному ноги, й пили.

За ніч велів поховати Моїсей усіх мертвих, а рано, раніш ніж сонце заблิสне, всім зібратися й рушити геть із цього оскверненого ідолопоклонством місця і стати там, де побачать кущу його, Моїсея. Лише отаборюватися далеко від неї, бо вона буде від цього часу зватися "скинією свідіння" і до неї вже не буде мати права наближатися будь-хто, а прийде лише той, що шукає Господа.

І одягли люди жалібні одежі, і стогони та плач разом з ніччю покрили весь табір. Засвітилися в усіх кінцях вогні, і страшні відблиски кидав полум'я на страшну роботу людей. По землі розпростерлися довгі тіні, і кінці їх губилися десь в темноті, далеко, далеко...

От великий спільний костер кількох родин. Могутнє зарево кинув він від себе в чорні небеса, і криваві плями світла танцюють по землі, по шатрах, по людях... І ходять люди в цьому криваво-червоному морі й ворухаться, а як підіймають руки — руки здаються безконечно довгими. Риють землю, обвивають мерців білими тканинами, кладуть і закопують. І силою відтягують жінку, що мов кліщами впилася в труп свого єдиного сина, кричить, кричить... І громадкою сиві діди стоять над могилами, й читають молитви, і сповняють скорочений, покалічений похоронний ритуал... А там далі виносять із кущі річі, і в'яжуть їх, і скручують шатри, і б'ють ослів. А там розстелила мати дещо так просто на сухому піску пустині й положила спати дитину; і спить воно під той дивний гамір стогону й плачу суєтливих людей, і сняться йому тихі, ласкаві сни...

Авірон не спав цілу ніч, ходив від кущі до кущі, і де бачив мало рук, додавав двох своїх, молодих та дужих. Він робив усю найтяжчу роботу в

похороннім обряді і хотів лише одного — щоб йому показали лице того, кого він ховає... Думав знайти рану на бородатім обличчі...

Так ходив від кущі до кущі, від трупа до трупа, рив могилу за могилою, а того не знаходив, та й трудно було знайти: убитих було три тисячі...

Жіночі уста дякували Авіронові за поміч, призивали на нього благословення Бога, а йому здавалося те благословення прихованим прокляттям, і він скорше переходив далі.

І так не знайшов за цілу ніч. Лише змучився до того, що як над ранок доплентався додому, то впав, не роздивляючись куди, і заснув кам'яним сн'ом.

Його збудив брат.

— Вставай, убійнику, вставай! Ану, признавайся, скільки ти душ убив учора во славу божу?

Авірон сів і протирав очі. Слова брата одразу вернули йому притомність, мовби облив його хто зимною водою. Він не знаходив, що казати, лише жалібно просив:

— Не говори... Не говори мені нічого...

— Ага! Тепер "не говори"? А вчора хто побіг, як шалений, з мечем ради одного слова того звіра кровожадного? О, та коли ж він уже нап'ється досита нашої крові, щоб перестав уже більше її пити? Знущався над нами Єгипет, але там ми бодай знали, що це наш господин, а ми раби, і що в нас є право бунту. А тут? Він переконав нас, що робить волю Бога, що сам він нічого... все Бог. Велить іти вперед, каже, що то Бог йому явився й велів іти; велить стати — знов Бог вибрав це місце. І навіть убивати людей — Бог йому приказав. О, ви дурні, дурнії Проклене вас

народ ізраїльський разом із вашим кровожадним повелителем, бо ви виконуєте кривавий приказ, а не даєте собі труда навіть подумати над ним. Чи подумали ви над словами Моїсея: "Бог приказує вам через мене йти і вбивати людей". Коли це йому Бог приказав, га? Коли, відповідай! Ну? Я питаю тебе. Тоді, як він був на горі? Так чому ж він не сказав того зараз же, як тільки прибіг:

"Гей ви, дурні мої! Був я на горі й там чув, як Бог велів, щоб ви зараз же побрали мечі й убили три тисячі своїх братів"? Чому він так не сказав одразу, а почав розпитувати Арона та лаяти його, клясти нас усіх і тільки потім зібрав вас, сліпих безумців, і казав вам різати?.. Значить, не говорив йому Бог нічого там, на горі! А де ж він йому говорив? Тут, коло тельця? Так чому ж ми не чули голоса Бога? Таж люди всі мовчали, було тихо, можна було почути голос бджоли, не то Бога, — а ніхто нічого не чув. Я був там, — але я нічого не чув! Так, так!.. Я був там! Я кланявся тельцеві, — що ж ти мені зробиш? Може, знову візьмеш меч і уб'єш мене? Так бери, бери швидше, — я не боюся тебе!.. У, рабе сліпий, з прокаженою совістю!..

І Датан, увесь червоний, термосив брата й трохи не плював йому в лице. Авірон закрив очі руками і, коли б навіть бив його брат, не поворухнувся б оборонятись, а було б йому це тільки приємно. Чужі слова мов ще гостріші були, ніж власні думи, і пекли, як поплавлений метал.

— Одурманив вас Моїсей! Осліпив! — кричав Датан, забуваючи навіть те, що батько може почути ці богохульні слова. — Виколов вам очі й скував душу й волю! І, як барани, слухаєте ви всі його в усім і дивуєтесь його халдейським хитрощам!

І тільки як батько прийшов та насварив обох синів, що всі вже довкола готові, лише їхня куца стоїть, як стояла, — тільки тоді взялися хлопці до роботи, але Датан погорджував прислужністю Авірона.

Не встигли люди отаборитися на новім місці, як знов затрубила труба Моїсеева, скликаючи нарід. Не один погадав собі — о, та коли ж він дасть уже нам спокій! — але ніхто не видав і звуку, бо страх обняв усіх людей і замкнулися всі уста.

І зійшлися всі, і боязливо шепотіли, і не пізнати було рухливого, свавільного, балакучого Ізраїля. Поглядали на кущу Моїсея, що ген-ген далеко стояла від усіх, мов боячися помсти; коло неї видно було й самого Моїсея. І всі бачили його — от так само, як кожний бачив брата свого. І бачили також молодого Ісуса, сина Наві нового, що стояв побіч пророка, — і обличчя їх були однакові: суворі, рішучі.

Не раз було Авірон заздри́в цьому молодому парубкові, що той так близько завжди може бути коло Моїсея, і всюди ходить з ним, і слухає пророчих розмов, але сьогодні чомусь рівнодушно поглядав Авірон на того щасливця.

І от так стояв Ізраїль і дивився, не знаючи, пощо його сюди скликали, аж поки не почалися чудеса. А почалися вони з того, що увійшов у скинію Ісус — і нічого не сталося, а Моїсей був на дворі. І от високо підняв руки Моїсей і теж увійшов до середини скинії. І як тільки закрились поли за ним — піднявся з землі чи з неба зійшов, — ніхто вже того докладно не вмів сказати, — але всі бачили ясними, відкритими очима, як перед дверима скинії став огненний стовп. Серед білого дня, при світлі сонця бачити великий стовп вогню, що стоїть коло кущі й не палить її, — це ж таки було страшно. І тому не дивно, що люди всі як один упали на коліна, поклонилися до землі. Та так уже й zostалися, бо знову почули не ясний, але громовий голос Бога, а йому відповідав тоненький, як ниточка, жалібний голос Моїсея.

Потім вийшов Моїсей із скинії — і вогненний стовп кудись щез. А пророк підійшов близько до народу і став говорити:

— Ізраїлю безумний!.. Слухай, що говорить тобі Господь твій! Великим согріхом згрішив ти, Ізраїлю, переступивши закон завіту, сотворивши тельця собі і принісши жертву йому. Нема більшого гріха перед Богом, як забути ім'я його, як нема більшого гріха перед царем зловмишляти на життя його. І тому ярістю лютою воз'явився на вас Господь і так говорив мені: "Сини, що родив я їх і возвищив, ті відкинулися від мене. Ізраїль мене не пізнав, і люди мої мене не розуміють. О люди, наповнені гріхомі О насіння лукаве! Наведу руку мою на тебе й погублю!"

І хотів Господь усіх вас показнити карою великою, але я впав перед ним на коліна й благав: "Боже святий! Правда, наповнилася земля мерзостями діл рук їх, і поклонилися вони тому, що сами создали собі. Але змилуйся... Не бери гніва твого на людей, їх же сам вивів єси з землі терпіння. Чи не ти ж клявся собою й говорив: "Умножу плем'я ваше, як зірки небесні, множеством і дам вам усю землю володіти нею ввік", — а тепер хочеш потребити весь нарід? Остави їм, святий, гріх, а коли ні — зчеркни мене з книги твоєї, що вписав ти в неї ім'я моє!"

Так говорив я істинному і змилосердився він на мої слова і сказав: "Не викину з книги моєї імені твого, бо лише тих, хто согрішив передо мною, ім'я зчеркну я з книги навік. Але гріха цих людей я не забуду, і прийде день, в онь же посіщу я їх за жертву тельця. Тепер же скажи їм так. Клявся я Авраму, й Ісаку, й Якову, глаголячи: "Сімені вашому дам землю оцю", — і зроблю по слову своєму. І хіба вже не почав я робити? Хіба не відібрав у вас рабства? Хіба не перевів через Чермне море як посуху? Хіба в Мері не зробив вам воду солодкою й не послав вам манни з небес, а в Хориві не дав вам із скелі напитися? Всюди було з вами чування моє, і десниця моя рівняла шлях перед вами. А ви? Як піднявся язик ваш на похулення імені мого? О, прогнівили ви мене тим до кінця, і не хочу я більше йти з вами. І ідіть самі!"

І чули люди ці слова Моїсея, і плакали в жалібних убраннях своїх, і молили Моїсея знову привернути до них милість Бога. Страшно zostаватися самим у пустині без божої опіки... Хто поведе? Хто дасть перепелів? Кому принести жертву?

А Моїсей стоїть гнівний, суворий, і мов камінь були уста його, і мов скеля було серце його. Спокійно дивиться він на плач і зойки людей, наче говорить сам собі: що таке сльози, й ридання, й навіть саме життя людей перед великою тою ціллю, до котрої веду я це стадо?

А як трохи втихомирилося, знову почав Моїсей:

— Ні! Не піду я з тобою, Ізраїлю, бо почав єси ходити виєю високою. Не піду я з тобою, Ізраїлю, щоб у гніві своєму не вбити тебе. Але й оставити тебе не хочу в жертву ворогові і в жертву пустині. Тому посилаю янгола мого перед тобою, і він вижене Хананея, і Аморея, і Хетя, і Ферезея, і Гергесея, і Евея, і Евусея. і введе тебе в землю, що тече медом і молоком.

Зітхнули люди трохи вільніше, що хоч янгол Бога буде йти з ними в пустині й помагатиме їм. А Моїсей казав далі:

— І подякував я Господеві, говорячи: "Дякую тобі, всесильний, в імені народу твого за янгола, провідника невидимого. Але вислухай мене: може, ти й видимого провідника іншого поставиш перед Ізраїлем, бо вже не слухають мене люди й переступають слово моє. Не хочу я влади — хочу спокою..." І відповів мені Господь: "Ти знай, що в благость мою переді мною тебе знаю я паче всіх. І тільки тобі я можу доручити вести нарід мій, і тебе нехай слухає він, бо через тебе покажу я ще й не таку силу свою..."

А я на те відповів Господеві: "Милостивий!.. говориш, що я дістав благость твою. То покажи ж мені, коли так, славу твою, покажи мені лице твоє, щоб я бачив його й розказав Ізраїлю, бо не хоче Ізраїль вірити в Бога невидимого". А на те Господь сказав мені (тут голос Моїсея піднявся якнайвище, а розсіяні в товпі левіти зашепотіли: "Слухайте... слухайте!..") — на це Господь відповів мені: "Не можеш ні ти й ніхто інший із смертних побачити лица мого. Бо коли уздрить смертний лице моє — не буде живим. Але щоб знав ти силу мою — слухай. Є місце в мене на

горі Синай, — і там стань ти на камені. І положу я тебе в розколину каменя того і покрию рукою моєю над тобою, доки пройду мимо. А потім підніму руку мою, і побачиш задня моя... Лице ж моє не явиться тобі..."

Зітхання пролинуло над сонмом усім, і побожний настрій освятив душі людей. Солодко було чути себе підданими такого сильного, такого могутнього Бога, що навіть пророкові своєму може показати він лиш задня своя... О, будьмо лише вірними йому, сповняймо лиш завіт його, а вже він зуміє скорити ворогів.

А Моїсей, передихнувши, ще дужче закричав:

— Чи бачиш хоч тепер, Ізраїлю, що гріх великий зробив єси? Хто хотів бачити лице Бога, коли мені, навіть — мені, не може Господь показати його?.. Але милостивий вождь наш і великий! І це він повелів мені зробити святиню, котру бачили б ваші очі, котру обіймали б ваші руки, котру цілували б ваші уста. Ізраїлю, Ізраїлю!.. Ти вже мав святиню свою, коли б не согрішив так тяжко, бо там, на горі, написав Бог на скрижалях із каменя заповіді свої, — і це була б святиня твоя. Але в гніві своїм я розбив ті скрижалі, — побачив-бо гріх людей й не знав, чи простить його Бог. Тепер же мушу знову йти на гору й бути там сорок день і сорок ночей, не вкушаючи хліба й не п'ючи води, аж доки не напишу слів господніх на нових скрижалях. А потім, як повернуся, зробимо золотий ковчег так, як розкаже мені Господь. І положимо туди скрижалі ті, — і буде це діло рук господніх іти перед нами, перед всім сонмом, мовби сам Господь.

На тім закінчив Моїсей і відпустив нарід. Заспокоєні, з просвітленими душами, почали розходитися люди по кущах своїх, тихо балакаючи між собою про несповідимі путі божі.

А на другий день рано вже не було Моїсея в таборі. Така невтомність дивувала людей, і пояснити її собі люди могли лише божою силою, благословенням.

І так, як заповів, перебув Моїсей на горі сорок днів і сорок ночей, але вже тепер люди, точно наперед знаючи день повороту, були спокійні й чекали. Та і як їм не бути спокійними, коли кожна сім'я згадувала когось убитого, покаліченого. Ще текла кров з ран, ще стискалися серця мужів, і ще заводили жінки, одягнені в жалібні ризи. І, може, не одно прокляття задушилося страхом, не вирвавшись з уст: глухо, нечутно вилітало воно з смертельно ображеного серця серед тихої ночі в пустині й никло безслідно, як сльоза в піску, як сполохана одірвана зірка в небозводі. І не один, може, раз скрипнули зуби, стискалися руки і, погрожуючи, тремтіли в повітрі, — але то було тільки ночами, тільки ночами... Вдень ніхто нічого не бачив, не чув.

А на сорок і перший день знову побачили всі Моїсея, як він сходив з гори, несучи в руках святиню. І від того, що удостоївся видіти Господа, — прославилося лице Моїсея так, що не можна було людям дивитися на нього — як на сонце. І в екстазі, в божественному захваті упали всі люди на коліна. Арон же і всі князі сонму просили Моїсея, щоб положив він покров на лице своє, бо не може зір людський винести сяйва слави. І покрив лице своє покровом Моїсей, і тоді лиш наблизився до народу й почав говорити:

— О Ізраїлю, Ізраїлю!.. Чи бачиш хоч тепер безумство хотіння свого? Що ж би було, якби справді показався Господь простим людям лицем слави, лицем гніву, лицем вищої благості? Ні, не завидуйте тим людям, що мають Бога робленого, не істинні то боги, працею-бо рук людських суть. А наш Бог — це єдиний істинний, котрого лиця не може бачити око, а лише славу діл його. Ось завіт його, списаний мною слово за словом!

І високо підіймав угору Моїсей кам'яні скрижалі і повертався на всі боки, щоб виділи їх всі люди.

— Ось скрижалі заповідей! Ось святиня твоя, Ізраїлю! Я писав так, як велів мені Господь, — тому це не діло рук людських, а діло мудрості божої.

Слухайте, люди, слухайте!.. Показав мені Бог на горі образ ковчега святого, що маємо робити собі. Славне й премудре діло показав мені Господь, не те що ваш той дурний телець! Власними очима бачив я святиню, що хоче нам її подарувати вишній, — і образ цей несу тепер устами своїми до вух ваших і до серць ваших. Слухай, Ізраїлю, як сказав мені Господь! Слухай і не пропусти жодного слова! "Зроби ковчег із дерев негниючих, два лікті і півдовжини, лікоть і півширини і лікоть же і піввишини. І позолоти його золотом чистим, і всередині, й зверху позолоти. А вінця зробиш із золота повитого й обів'єш навкруги. І кільця виллєш йому золоті, й укріпиш два кільця по одній стороні й по другій два кільця. І носила зробиш із дерева негниючого, і позолотиш золотом чистим, і вложиш носила в кільця, щоб не хиталися вони там. І віко зробиш до ковчега з чистого золота, а на нім два херувими, з золота лляні, один по одній стороні і другий по другій стороні. І розпроструть вони крила свої над очистищем і обличчями будуть звернені до себе, а дивитися будуть на ковчег. А як буде те все готове, положиш до ковчега скрижалі мої, покриєш віком, і возглаголю тоді я до тебе звідти, зверху ковчега, з-поміж двох тих херувимів. І що скажу звідти, да послухає нарід мій. Чуєш, Ізраїлю? Чуєш славу святині твоєї, що перевища всіх святинь поганських і славніша всіх діл руки чоловіка?.."

І люди чули. Дивилися на закрите лице Моїсея, слухали той придушений голос, що виходив з-під покривала, — і раділи, й боялися.

І все оповів Моїсей. І яка має бути трапеза й тарілі для жертви хлібів, бо сказав тепер Господь: "Переповнився я всесожженнями вашими, і вже агнів і козлів не хочу, а приносьте мені більше жертв безкровних". І які мають бути тиміямники й возливальники і чаші, що ними буде возливатися жертва ваша, — і все те з чистого золота. І світильник дивний і прекрасний — шість гілок виходить з нього: три з одної сторони і три з другої сторони, і по три чаші на гілках тих в образі горіха, і щипці, і

підстави до світильника, і круги, і крини від нього — все те з чистого золота.

Така краса захопила людей. Всі ясно бачили, що так докладно описати кожну подробицю може лише той, хто бачив сам те в руках господніх. Описуючи skinію, Моїсей сказав, скільки буде там опон і якого розміру кожна опона, скільки навіть петель треба нашити на кожній опоні, й скільки гаків та ґудзів, і скільки стовпів буде тримати skinію, і скільки стоял до них срібних, — все, все, до найменшої дрібниці.

А потім завісами розділиться skinія на три часті: двір, доступний для всіх; святилище, де будуть входити лиш слуги Господа, і святе святих, де буде стояти ковчег завіту, а входити туди зможе лише сам первосвященик, на котрого Бог призначив Арона, брата Моїсейового. Всякий же інший, хто посмів би ввійти до святого святих, — покараний буде смертю.

А потім почав Моїсей описувати ризи Арона й ризи синів його, що будуть від цього часу священиками. І тут теж не забув найменшої дрібнички, камінчика, рубчика, щоб усе було розкішніше, щоб людям сліпило очі й показувало величність Бога та власну нікчемність.

— "А як очиститься вже Арон священнодіяти мені, і сини його очистяться, візьмеш тельця єдиного і два барани непорочні і візьмеш хлібів неквашених, змішаних з олією, і опрісноків, олією помазаних, з муки пшеничної. І приведеш Арона й синів його перед двері skinії і обмиєш їх водою. І, взявши потім ризи святі, облечеш в них Арона, брата свого, — і в хітон, і в подир, і в ризу верхню, і на главу його возложиш кlobук і дощечку золоту, на якій написано буде: "Святиня господня", а главу помажеш єлеем помазання. Синів же Аронових підпережеш поясами і теж возложиш кlobуки й помажеш єлеем.

А потім заколеш тельця перед Господом, і візьмеш крові його, і помажеш на вуглах вітваря перстом своїм, а решту крові виллєш коло

стояла вівтарного. І візьмеш жир утроби, і перепону печінки, і нирки, і жир їх і положиш на вівтар, а м'ясо тельця спалиш на вогні поза табором, бо до того гріх торкнутися непосвященному.

А потім візьмеш одного барана, і нехай возложать на нього руки Арон із синами своїми, а ти, заколовши, проллеш кров навхрест довкола вівтаря. Тушу ж розсічи на часті й вимий тельбухи й ноги в воді і положи на вівтар, це буде жертва Богу. І другого барана візьми, і на нього також нехай Арон з синами положать руки, а ти, заколовши, візьми крові й положи на край вуха правого Аронові, й на край руки правої, і на край правої ноги, а також синам Ароновим на край правого вуха їх, і на край руки правої, і на край правої ноги. А потім візьмеш кров з вівтаря й олію помазання, покропиш тим Арона, ризу його, і синів його, і ризи їх. І очистяться".

І довго ще в кривавих подробицях описував Моїсей красу нового обряду. І безумці, що жалілися на простоту й убожество свого служення, мусили завстидатися тепер, бо бачили, що їх Бог потрафить зробити ще ліпше, ніж в Єгипті.

А ковчег? Хіба то не краса? Скільки золота, срібла, каміння дорогого! Скільки багрянниць, вісону, червлениць, фарбованих козячих шкір! А скільки громатів, і цвіту смірни, і кінамона, і касії, і халвана треба на священну олію! І як то дивно все мусить пахнути, бо такого ще й не видано ніколи. А той, хто хотів би й собі зробити таке, — смертю вмере, бо то може нюхати лише Бог.

— "А виконати ту всю волю мою, — так говорив далі Моїсей слова Господа, — доручаю Веселіїлові, синові Урії, сина Орова від племені Юдового. Наповню-бо його духом своїм, духом премудрості й розуміння, і поможу йому лити золото, срібло й мідь. І в кам'янім ділі йому поможу і в деревлянім. У помічники ж йому даю Еліава, сина Ахісамахового з племені Данового, цей буде шити з багрянниць, червлениць і вісону. Та й кожний, хто має хист до чого, нехай потрудиться в тім своїм хисті.

А тепер... візьміть від себе самих участь Господу, кожний по волі серця свого. Несіть Господеві й золото, і срібло, і мідь, і сінету, і багрянницю червлену, удвоє прядену, і вісон тканий, і трихаптон, і вовну кіз! І шкури червоні, і шкури сині, і дерево негниюче! І тнміям на освящення, і олію на помазання! І камінь сардійський, і каміння дрібне на ризу первосвященика і на подир. І всякий, хто має премудрість в серці до чого, нехай іде й робить, що заповів Господь: і скинію, і завіси, і покрови, і кілки, і вереї, і стовпи, і стояла! І опони двору, і стовпці його, і трапези носила, і ввесь посуд її! І світильник для світла, вівтар кадильний, і вівтар всесожження, і огнище його! І умивальницю! І опони двору, і стовпи його! І ризи святі Аронові, і ризи священства синам його! Іди ж, о Ізраїлю! Настав-бо час показати тобі любов до Бога свого й викупити прегрішення своє!"

І диво дивне сталося! Товпою великою сунувся Ізраїль до кущ своїх і поніс багатство своє, участь свою в ділі Господа. І знов, як недавно, понесли персні, і печаті, і обручі, і сережки жінок, і нагрудник, і все, що мав хто золотого, віддираючи прикраси з одерж, з інструментів музичних. І хто багрянницю мав, і вісон, і шнури фарбовані, і вовну — приносив; і хто мав срібло й мідь — приносив, і приносив також, хто мав дерево негниюче. І жона, що мала мудрість прясти, принесла пряжу свою, а жона, що вміла робити вовну кіз, принесла пряжу свою. А князі принесли каміння смарагдове та інше каміння дороге на ризу Аронову: і сард, і топаз, і сафір, і агат, і аметист, і хризолід, і онікс, і берилій. І ніс те все Ізраїль з радістю великою в серці своїм, бистрими ногами й з веселим лицем, — і носив так увесь остаток дня, і лише ніч припинила потік жертволюбності Ізраїля й усердіє Богу його.

Х

Авірон був при кущі приношення. Він бігав, носив, вішав, розкладав і помагав всюди, де треба було руки помічі. І радості було повне серце його, бо чув він, що робить роботу Господа, і забулася тривога душі останніх днів. Правда, сини Левії скося поглядали на цього самозваного

помагача; але що ним можна було поштуркуватися, як хотілося, і звалити на нього найтруднішу роботу, то це їх улагоджувало.

Авірон же тим більш радів, чим більше роботи звалювали на нього, мовби викупляв тим свій душевний гріх. І ходив, і все говорив сам собі: "Мирна робота Господеві, а не кров живущих", — і від тої фрази, несвідомо повтореної десять-двадцять разів, душа сповнялася тихою благос-тю й теплом, а уста хотіли співати.

І лише як прийшов додому, й ліг, і відступила від нього кудись далеко приємна господня робота в ясному світлі дня, а натомість ніч, мати всіх темних думок, обхопила його навколо, — о, знов прийшли вони, ті жорстокі думки, що мучили його останніми часами, і Авірон питав сам себе:

"Невже насіння брата сходить в моїй душі, й квітне, і дає плід?.."

Авірон порівнював два своїх настрої при сповненню волі одного й того ж Бога: один — той, що з ним він убивав чоловіка, і другий — той, що з ним він робив сьогодні весь день коло кущі приношень. Як темно було тоді на душі, як рвалася вона на часті, згадуючи безповоротність, невмолиму безповоротність вчинку, — остільки тепер було тихо, молитовне...

"Мирна робота Господеві, а не кров живущих..."

...І думка чіплялася за думку й важко ворушила одна одну, як тиха вода ворушить поросле мохом млинове колесо.

"Що благо?.. Благо — співання, й хвала душі, і плач радості; благо — задоволення роботою сьогоднішнього дня й благословення ближнього, що призиває він на главу твою за поміч йому, за радість йому, за спокій йому. Благо — любов моя до матері, до батька, до брата мого; благо —

кохання моє, яким люблю я очі Асхн, і тихий невинний шепіт маленьких уст її, і бажання душі її...

А що неблаго?.. Неблаго — муки душі моєї, стогін і плач безповоротності; і безумство подій, і спомин їх, і безсонні ночі; і прокльон ближнього за нещастя його, за печаль його, за скорботу його. І озлоблення неблаго твоє, і ненависть моя, і скрипіння зубів. І меч, і ніж, і вигляд крові на сонці.

...А Бог — великий! А Бог — мудрий! А Бог — благий!..

...І тепер питаю я себе: чи може під'яремний родити овна? І телець чи може родити льва, а дерево горчичне дати плід з каменя? І так само ж — чи може Бог благий веліти неблагая, і радуватися з тьми, і з ненависті радуватися, й тішитися прокльоном і распрею людей?.. О ні!.. Я умножу насіння твоє, — сказав Господь; а не сказав — розсікайте один одного на часті. Чоловік любить карати за гріх, — а Бог?.. Він такий сильний, що не потребує кари. Чоловік вигадав справедливість, — а Бог?.. Бог вигадав вічність, у котрій никнуть усі справедливості, котра сама — справедливість. Чоловік скував собі меч для десниці своєї, а Богові меч — око його, котрим він загляне в душу тобі, й освітить, і покаже гріх твій перед тобою. А м'язня його — слово його, що промовить тобі до глибин твоїх душевних і гасить вогні бунту".

...І так пливла думка за думкою, і перед очима викривалася велика, необ'ятна картина... омани...

З самого початку! З самого виходу з Єгипту! Кожний день, кожний час — омана, омана, омана!... Омана — іменем Бога, влада — владою його, слово — словом його!..

І сама можливість цього була така страшна, що Авірон похолов увесь, і закутався з головою, й гнав від себе ті руйнуючі думки. Вони палили його, мов вогнем, і затримували дихання в грудях, але приходили,

приходили, приходили... І розкривали перед очима малюнки минулого, і підводили під них інші пояснення, а при тім згадувалися слова Датана й сміх Корея і все те, що обурювало його раніш. І пригадалося, як Кореї повторяв на дрібнішу скалю деякі штучки Моїсеєві, — і від того всього хотілося крикнути й тікати світ за очі, мовби можна було втекти від самого себе.

— Дай мені сон. Господи! — тремтячим шопотом молив Авірон. — Дай мені сон. Господи, щоб не збожеволів я в цю ніч, щоб zostалися сили ще послужити тобі...

Але сон не йшов, і думки, як дикі гієни жеруть верблюда, рвали на часті душу Авіронову...

XI

А на другий день, як тільки блиснуло сонце, побіг Авірон до кущі приношення. Думав — буде перший, але де! Ізраїль уже прокинувся і вже ніс свою жертву на свіжого Бога.

Від ранішньої прохолоди приємним трепетом здригалося тіло. Така рожева була пустиня, і такі веселі, повні віри й радості обличчя стрічних, що стидно стало Авіронові за свої нічні думи й за кощунство своє...

І він постановив випросити прощення в Бога роботою.

— Я буду багато робити. Господи, і весь час молитися тобі, і ти простиш мене тоді, — правда? — Так просто й щиро питав він Бога; і після тої бесіди тихо й просто стало на душі.

Жертволюбність Ізраїля не заснула й уночі, і цілу ніч готували люди те, що мали нести завтра, і нетерпеливо дожидалися першого проблеску дня, а діждавшися, потяглися довгою низкою до кущі приношень і несли, несли, несли... Те, що називається ощадністю, мов щезло з сонму

ізраїльського, ніхто не ховався за спину другого, ніхто не був хитрий і дріб'язковий, ніхто не утаював. Морем людей сколихнув великий подув, і як блудний син, повернувшись до батька, з подвоєною силою працює на отцівських ланах, — так і Ізраїль, повернувшись до Бога свого, ділом і жертвою старався знову заслужити собі милість.

Тут же, коло кущі, зішлися мудріші й старіші Ізраїля і Аронові сини, майбутні священики — Надав, Авіуд, Елеазар, Ітамар. Стояли мудріші й старіші й розмовляли, і кожне слово їх було долею народу, будучими днями його, і спокоєм дітей, і піснею дівчини. А до них підійшов старий, як сонце, і білий, як сонце, юдей. Він, мов святиню,

тримав обома руками ремінь з великою золотою пряжкою й питав:

— Де положити? — Але його ніхто не чув, бо всі зайняті були роботою своєю, а мудрі — мудрістю своєю. Старий знову спитав, дивлячись ясним поглядом дітей: — Де положити цей пояс? Облягав він рамена отців моїх і праотців моїх, бо прийшов до родини нашої з незгаданих віків. Як ока свого, берегли ми його в землі Єгипту, кажучи собі: ліпше ми самі будемо в неволі, ніж наша святиня. А вмираючи, батько передав мені цей пояс на смертельному ліжку й сказав: "Слухай, сину мій первородний! Щастя дому твого не покине і здоров'я — тіла, доки берегтимеш ти святиню цю. А день, у котрий братимеш цей пояс, чи на себе, чи на сина свого возложиш, буде світлим днем роду твого. І не погине твій рід, і не пересохне молоко в сосцях дочок кущі твоєї, і не поточить черв'як дерева твого, доки буде з тобою святиня..." Так говорив мені перед смертю отець, і я робив по слову його, і не посіщав Бог гнівом своїм дому мого. А тепер... без страху віддаю я святиню родини на святиню народу. Те, що це золото піде на ноги херувимів, чи на крила їх, чи на вінця, чи на петлю завіси святого святих, те збереже дім мій від немилості Бога... так само, якби й у мене в кущі був пояс цей. Тож прийміть дар роду нашого, о мудрі, хай буде й моя лепта в сокровищах Ізраїля.

І побожно старий поцілував святиню й давав її в руки комусь із старших. Але ті такі були захоплені своїми рахунками, що відмахувалися від діда, як від мухи.

— Та чого ти лізеш ще тут з своїми ремінцями? Бачиш, скільки куп всякого дрантя, кидай туди, потім розберемо.

Старий не зрозумів спочатку, а потім... мов стерявся якось... Лице стало таким маленьким-маленьким, жалібно усміхненим, і пояс тремтів у руках: вони не підіймалися кидати святиню.

І бачив все те Авірон, і підбіг до сивого діда, й сказав:

— Отче, дозволь і мені поцілувати святиню твою, й будь певний, що Господь справді збереже твій дім від нещастя, як беріг і до цього дня...

— і Авірон, побожно поцілувавши золото пояса, бережно прийняв його з рук старого.

— Хай благословить тебе Бог, сину, не знаю, з чийого ти роду. Припильнуй же, прошу, щоб ні одна крихта золота не пропала й не втопталася в бруд робітні, ти, певно, будеш помагати найголовнішому майстрові при його роботі

— О ні! — тихо якось, усміхнувшись, сказав Авірон. — До того Бог сам вибирає найдостойніших, а я... я щасливий, що можу робити хоч те, що роблю.

Старий хитав головою, дивуючись: коли вже таких побожних, гарних хлопців Бог не вибиратиме, то кого ж він вибере? А втім — його святая воля...

А левіти бачили те все, штовхали один одного ліктями та підсміювалися:

— Чи чули ви, хлопці, як він обіцяв милість божу цьому старому дурневі? Сам Моїсей не вмів би ліпше вив'язатися.

— А як він смоктав засмальцьований ремінь, мов уста коханки!

Авірон не хотів того слухати і ще ревніше взявся до праці.

А жертва пливла й пливла. Несли чаші, й блюда, і зуби слонові; несли тонкі санірські дошки кедрові, і кипарис, і певг Ливана, і дерево з Басанітиди і з островів Хетрим-ських; і вісон Попестрений, правдивий єгипетський, сінету й багрянцю з островів Єлісе; і мідь, і залізо архиденян-ське, і залізо з Асіїла, стакті й пестроту з Фарсиса. І міро, і касію, і перший мед, і ритину. і вовну блискучу з Мілета. І вино хельвонське, і олію, і семідал. І савське, і равське каміння дороге: сардій, топаз, смарагд, яхонт, антракс, яспіс, сафір, лігірій, агат, аметист, хризолід, берилій. онікс, — і всього без числа.

Одна жінка прийшла й стала на коліна; в її вухах блищали великі дорогі сережки, але їх не можна було вийняти, бо звичай роду велів, щоби сережки ті ніколи не здіймалися; і тому мати, чіпляючи сережки найстаршій своїй дочці, залютовувала їх цілком, — і лиш тоді, як знов треба було передавати найстаршій доньці, вони розпаювалися й переходили так само на молоді вушка.

Жінка стала на коліна перед Веселіїлом і просила, ще той узяв свої прилади та розлютував сережки.

— Я не маю доньки й досі. А хоч би й мала, то сказала б їй: "Сережки твої пішли на святиню Ізраїлеву"; Веселіє! Поможі ж мені скорше принести мою жертву Богові.

Але Веселіїл був заклопотаний і велів якомусь хлопцеві розпаяти ті сережки. Хлопець узявся невмілою рукою й двічі торкнувся розпаленим залізом м'якого вуха жінки, але вона не випустила звуку.

А серед групи старшин підіймалися все більші й більші суперечки, змогав все дужчий гамір. Іноді мудрі Ізраїля починали так кричати й гнівно розмахувати руками, що здавалося, от-от вони почнуть битися і вчіпляться один одному в сиві бороди, але не раз увесь той джергіт стихав, і чуто було лише якісь рахунки.

Найбільш хвилювався один низенький, рухливий, з бистрими оченятами старий юдей. Він хапав Моїсея за руки, і щось швидко-швидко показував йому на пальцях рук і ніг, підбігав до купи, хитав на руці то одну річ, то другу, підганяв тих, що стояли коло важниці й переважували жертву Ізраїля, жестикулював, присідав і викрикував:

— Тридцять талантів і вісімсот сорок п'ять сиклів золота! Та де ми те будемо дівати? То вже й стовпи можна з чистого золота зробити! Сто два таланти й тисяча шістсот сімдесят сиклів срібла уже! Уже тепер! А далі ще скільки буде? Вісімдесят п'ять талантів і дві тисячі сто п'ятнадцять сиклів міді. Та куди ж то все, куди?..

Моїсей слухав його, морщачи іноді брови, а потім рішуче виступив наперед і крикнув:

— Бачить Бог охоту Ізраїля й жертволюбність дочс його. Досить уже маємо золота, і срібла маємо доситі і міді, і багрянниць, і червлениць. Вистачить на святиню Бога й на одержу слуг його. Тепер не несить уже більше, — чуєте? І там далі, і всюди по сонмові скажіть, що вдоволівся вже Господь жертвою народу свого і не потребує більше...

І побігли левіти в усі сторони, кричачи слова Моїсея, і чув їх Ізраїль і засмутився. Бо були такі, що не встигли принести дару свого, і такі були, що принесли мало та укоривши себе за скупість, хотіли ще додати до спасіння свого. І бігли жінки й здалека кидали на купу свої дорожочінності, а левіти лаяли жінок, кричали на них і відганяли геть. За хвилину ще перед тим вони готові були лаяти кожного за скупарство,

прикликати кару божу на лінивих до дарів, а тепер уже били за жертволюбність.

І мов торг який зчинився коло кущі приношення, і боляче було Авіронові дивитись на все те. Він поглядав на Моїсея — чи не зробить пророк тому кінець, але Моїсей вів якусь серйозну розмову з мудрими Ізраїля й не помічав зайвого усердія слуг божих.

Авірон підійшов до батька, котрий теж стояв серед купи старшин. Саме в ту хвилю Моїсей закінчив свою розмову і якимось машинально, ще під владою думок, положив руку на голову хлопця. І так солодко зробилося Авіронові від того дотику м'якої старечої руки, мовби він їв мед і цілував при тім Асху.

— Це твій син? — спитав Моїсей старого Елі ява.

— Ти сказав, пророче.

— Певне, буде помагати тобі.

— Буде, але менш. Бо я маю до помочі другого, старшого, той ліпше вміє.

— А ти хотів би працювати коло роботи Господа? — спитав Моїсей Авірона.

У того захопило дух від несподіванки, і він не відповів нічого. Та Моїсей і не чекав відповіді; він звернувся до Веселіїла:

— Ти маєш якого хлопця собі до помочі? Побігти куди, подати.

— Ні, — суворо відповів Веселіїл. Він взагалі був якийсь тяжкий, неприємний і більш мовчав, мов сердився на цілий світ.

— Ну, так візьми оцього хлопця. Він, певне, придасться тобі: я вже другий день бачу його тут, і він так охоче береться до роботи.

— Мені однаково, яку вівцю брати, чи чорну, чи білу. Моїсей знову погладив Авірона по голові й ласкаво сказав:

— Ну, то от я благословляю тебе на роботу Господа. Будь пильний, в усім слухай Веселіїла й заробиш благодать не тільки собі, а й усім, кого любиш.

...Не знав Авірон — чи на землі він, чи на небесах. Першим почуттям його було впасти в порох і цілувати ноги Моїсея, але він не посмів, лише такими очима подивився на пророка, що той усміхнувся ще ласкавіш.

Все переплуталося в очах Авірона, станули сльози. Радість його була така, що не вміщалася в грудях, рвалася наверх в якімсь крику, русі, в сльозах.

Він прийме участь в роботі Господа! його рука доторкнеться святині цілого народу! Будуть нести ковчег перед сонмом, і, біжачи, співатиме Ізраїль пісню хвали: будуть ставити на землю — і місце те стане відтоді святим; будуть цілувати люди край завіси святого святих, і приносити жертву трепету, і виповідати все таємне своє, все болюче своє, все величне своє... А він, цей молодий, нікому не відомий Авірон, буде дивитись і говорити собі: там були мої руки... Моя десниця торкалася лиця херувима, устами котрого говорить тепер сам Господь; моя рука різьбила вінця святині, моя рука обвивала святий покров!

І Господь не забуде того, хто давав свій труд на роботу йому, хто жаром серця свого розпалював вугілля на вилив і, роздмухуючи, не жалів грудей. І як прийде час потреби — воззову Господа мого! "Боже! — скажу, — чи пам'ятаєш той час, коли я робив ковчег твій, славу імені твоєму?" І скаже Господь: "Пам'ятаю. Скажи, слуго мій вірний, чого хочеш тепер від мене, і я дам тобі". — "Я хочу Асху... Тільки її я хочу. Боже мій...

її очей, її уст, її любові..." — "То бери ж собі Асху, слуго мій чистий. І стада її, і любов родичів її. Я не забуду тебе ніколи, і трави твоєї не зсушу, і стад не виморю спрагою". — "А я посвящу тобі. Боже, первенця свого й десятину молодого-свого..."

Авірон забув, де він і що з ним. Левіти давно вже показували пальцями на нього.

— Дивіться, дивіться!.. Він теж, як Моїсей, чує нечутні глаголи Господа й голоси труб небесних. О, який же він має бути дурень!.. Звідки затесався він до нас, не знаєте браття?

Потім усі розійшлися по кущах на обід, лише один Авірон не міг їсти й подався до своєї милої пустині. О мила мати пустиня!.. Тобі горе — тобі й радість!

Сонце так страшно напекло каміння, що воно дихало жаром. Авіронові здавалося, що то каміння німе посилає йому своє співчуття, чим може. На далекій обрії підіймався стовп піску, — Авіронові здавалося, що то пустиня сама шле привіт йому; і білі кості верблюдів, і перо розірваного, орлом птаха з сухою на кінчиках кров'ю, і маленька морська черепашка, бозна-коли занесена до цього моря піщаних зерен, — усе то були не сліди смерті, а свідки, радісні свідки співу душі.

Ноги пекло, дихати було важко, та Авірон не помічав нічого того. Легко ступав він по піску, й старався поглянути в саму середину сонця, — і не міг, і, тихо сміючися, закривав потім очі рукою: червоні, сині, зелені, жовті плями починали грати перед заплющеними очима, і хлопець ставав, бо йому починало здаватися, що от під ногами прірва, що він уже наступає на скорпіона. І знову він тихо сміявся, бо знав, що нема тут прірви, а тільки пісок, гарячий рухомий пісок.

А ставши — стояв уже непорушне і, не відіймаючи руки від очей, слухав, як шумить далекий табір, як уїдливо гавкає на когось пес, а

вгорі, високо, під самим сонцем, клекоче орел. А потім тихо-тихо відводив руки від очей і, мов новими, мов тільки народженими очима, бачив і рожеву пустиню, і безкрай простір неба, і товпу білих кущ Ізраїля, а ген далеко — високу, велику кущу самого Моїсея. І чув прихід Бога в душу, і переповнявся молитвою, і, впавши на коліна, говорив:

— О, Адонай!.. О Господи вседержителю. Боже отець наших, Боже Аврамів, Ісаків і Яковлів! Ти, що небо і землю сотворив із усією їх красою, і море зв'язав словом повеління твого, і запечатав безодню страшним і славним іменем твоїм! Ти, що вивів Ізраїля з дому роботи, і узи неволі нашої розрішив, і зв'язаного зробив свободним, — дякую тобі!.. Дякую тобі за милість твою, за наближення твоє. Положив єси руку ізбання на голову мою й розверзає-ши переді мною таїну святині... Недостойний я. Боже, недостойний. О, яке ж безконечне милосердя твоє, ти, Боже вишній, многомилостивий!.. І це я клоню коліна серця мого перед тобою і молю тебе, високий, не осуди мене за нищий дух мій і не погуби близькістю твоєю...

...І плакав Авірон, і молився, і переповнений був щастям. І якби тут був Моїсей — о, якими сльозами омив би тепер Авірон ноги великого пророка, якими поцілунками оцілював край святої одежі його!

А ввечері, як зайшло сонце й погас короткий південний сумерк, викликав Авірон непомітно Асху з шатра, й пішли вони далеко-далеко, в пустиню. Зоряна ніч радісно окутала їх, і м'яко обвіяв тихий вітер... Зійшов місяць, освітив молоду любов і зрадів ніжному шепоту їх...

— Як люблю я тебе, Асхо!.. Як люблю я тебе, сестро моя!.. За те я тебе люблю, що тобі повіряю душу й чую, як б'ється серце твоє у відповідь на мою радість... І за те я тебе люблю, що рано шукаю очима за тобою і розцвітаю, коли ти мимо йдеш до води... І за те люблю тебе, що, стоячи на молитві, можу згадати ім'я твоє й сплітати його з іменем Всевишнього...

— Не говори-бо так, то гнівить Бога, — тихо шепотіла Асха, притуляючись до милого, а сама хотіла, щоб ще, і ще, і ще говорив він так без кінця.

— Ні, цим не прогнівлю я Бога, і за такі слова він не буде карати мене. Чи не він створив і тебе, й мене, й пустиню оцю, і небо, і місяць? Чи не він ростив і тебе, й мене десь на різних кінцях Єгипту, а потім з двох протилежних сторін поставив на одну стежку, щоб ми мали зустрінутися? Чи не він, як уперше кинув я свій зір на тебе, шепнув мені до вуха: "Це Асха... це твоя Асха..."? А тобі чи не він же тихо сказав: "Це Авірон, твій Авірон, котрого ти будеш любити й назовеш чоловіком своїм..."?

І з очима, повними сліз, сказала Асха:

— О так!.. Це він!.. Це Господь... Це Адонай!.. І тихо всміхалася мати пустиня, благословляючи святу молоду любов, а там, далеко-далеко позаду, перекликалися вартіві в юдейському таборі...

XII

А на другий день почалася робота господня, а з нею те, чого не знав, не умів назвати Авірон... О, чому він не осліп на обидва ока, чому не оглухли вуха його, чому не відсохла рука!

Закипіла робота: ткали, пряли, шили, різали, рубали, кували, різьбили... Такого ще не бачив Ізраїль. Він бачив будівлю великих пірамід Єгипту, бо сам їх будував, бачив будівлю несходимих храмів єгипетських, бо сам на своїй спині возив і камінь, і мармур, і пісок. Бачив він і тисячу-тисяч робітників, бачив, як підіймається вгору ліс рук людських, як мурашками повзають людські тіла по громадах пам'ятників. І бачив, як гнеться дерево і як гнеться спина чоловіка, коли йому тяжко, чув, як машина кричить і стогне, протестуючи, а чоловік... ще мовчазніший стає, хіба лише непрошена сльоза збіжить разом з краплею поту по щоці та затремтить тіло від єгипетського скорпіона. І над тьмою працюючих рабів

завжди висіло мовчання, важке — як грозова хмара, оте страшне рабське мовчання. Не було чутно жартів молоді й сміху дівчат, не чулось радісного поклику при кінці роботи, бо не було їй і кінця, — вона була безконечна, ця робота рабів. І ніхто не збігав по дошках скорим охочим кроком, ніхто не випереджав товариша; а коли хто й біг, то це, певно, було двоє: юдей та єгиптянин-наглядач з скорпіоном у руці... І казали старі юдеї: важкий камінь пірамід, але ще важча — робота рабства.

А тепер? Мов не ті люди! Всі очі радіють, всі уста сміються. Співають молоді жінки й дівчата, змиваючи багряниці, але в слова побожного гімну вливається сонце дня, молодість, — і тужливий плач, зложений в рік тяжкої неволі, стає гімном свободи й життя. Молоді хлопці копають ями, носять землю, пісок, стругають дерево, палять вогні, — і сухий хмиз палав на двох вогнях, а хлопці ще та ще підносять великі купи, а уста їх не закриваються, а очі не перестають шукати дівочих очей.

Приходили старі, поважні люди і з ласкавою усмішкою приглядалися до роботи молодих. Хіба іноді хто з робленою суворістю крикне:

— А то що? Хіба так роблять? Ех ви! Не так ми робили колись! Ану, дай лишень лопату, нехай я покажу тобі, як я робив тоді, коли мав таку бороду, як у тебе.

І, жартуючи, віддавав юнак лопату старому, а той, мов справді чуючи в собі поворот давніх сил та завзятості, рив і копав, як вісімнадцятилітній, усе приговорюючи: "От як у нас робили! От як ми робили... От як!.." А молодь сміялася довкола, закликала старого до спочивку; от уже хтось підкотив камінь, хтось лагідним рухом бере лопату з рук, — і старий, справді втомившись, сідає.

— Ех-хе! Не ті літа! — говорить він і сміється, і довкола всі сміються.

І сонце сміється, дивлячись на те з неба, і вітає дитячу радість Ізраїля й запал його.

Так було довкола кущі роботи, а в ній самій... в ній відбувалося священне таїнство найважливішої роботи, — і в тім таїнстві брав участь Авірон. О, чом же. чом не перестало його серце битися вчора, — там, на пустині, в час молитви? Чом не засипали йому піски очей, бо він не бачив би того, що бачить тепер?

Суворий чоловік був Веселіїл, головний майстер, призначений самим Богом і поблагословлений Моїсеєм. Він дуже добре знав своє ремесло й таїни його, і тому, що він так багато знав дрібних речей, мозок його вже не охоплював цілей. Господь ніколи не говорив до його душі, і в своїй роботі Веселіїл завжди бачив тільки роботу, — чи то був. телець Арона, чи то були херувими Моїсея. А до того мав ще він вдачу, як і всі ремісники, погано лаятися, — і це була дійсно його вдача, частина натури: один співає при роботі, другий жартує, третій мовчить; а от Веселіїл лаявся. І що поганій він лаявся, що крутіші слова вигадувала його вбога фантазія, — то ліпше робилася робота і легші, кращі виходили речі з-під рук.

От і сьогодні Веселіїл був чомусь лихий, а через те і лайка його наперчилася вдвоє. Він кляв усе, що тільки приходило йому на думку — чи то були живі особи, чи такі, що не відчували його злоби. Сьогодні все було не так, і глина, що він її місив, була ні до чого не здатна, — і він кляв і тих, хто йому приказує робити щось із неї, і тих, хто не міг відшукати ліпшої, і самого себе, що взявся на свою голову за таку дурну роботу. Вогонь горів зовсім не так, як повинен був горіти, увесь матеріал був нічого не вартий, а вже найгіршим нещастям був Авірон. Це була просто кара божя, а не помічник! Біг, коли треба було йти повагом, і навпаки — посувався, як черепаха, коли треба було летіти стрімголов. Нічого не вмів — ані подати, ані приготувати; питався по двадцять разів про те, що мусів би сам зробити, і не питав власне тоді, як те доконче було треба. Казали йому принести одне, він приносив зовсім що іншого; казали йому зробити так, він робив цілком навпаки. Коли треба — його не було в кущі, і навпаки — зовсім не потрібний, він завше попадався на дорозі й плутався під ногами.

Веселіїл кричав, лаявся, бризкав слиною й кидав у бідного хлопця, чим тільки попав.

— Та які ж духи зла звалили тебе на мою голову? Який дурний батько породив тебе, а ще дурніша мати вигодувала тебе? О, то мала бути дібрана пара! Я б сказав, що твоїй матері ліпше було б взяти молоду свиню до грудей і вигодувати її власним молоком, ніж отакого йолопця, як оце ти. І хто мене покарав тобою та оцією ще дурною роботою, в якій найбільш розумний чоловік за тисячу днів не зможе добратися ані до найменшого смислу. Той старий дурень Моїсей переходить уже на дитячий розум і не знає, що вже йому вигадати. Таж вилив я одного Бога, — навіщо ж він спалив його і попсував стільки матеріалу? Може, скаже, що погана була робота? Так нехай він спробує вилляти ліпше. От хотів би я подивитися на того Бога, що вийшов би з-під рук Моїсея або ще більше безглузлого брата його — Арона. Ну-ну! Ото був би Бог!.. Але він знає, стара бестія, що в сонмі нема більше чоловіка, котрий зміг би так зробити, як я, та й дурить людей: сам Господь, каже, показав мені на Веселіїла, як на слугу свого! Хе-хе... Я йому сказав це. Ти думаєш, ні? О, я не маю кого боятися! Так прямо й сказав: "Міг би ти, — кажу, — хоч тут не тулити Бога свого". А він розсміявся та й шепче:

"Не можна, братику, інакше, — так треба", — і каже... О, він знає, шельма, що говорити й де. Уміє нарід тримати в руках. Бач, скільки людей набив за те, що поклонялися Богу-тельцю, а мене й не чіпнув, хоч, правду кажучи, кого першого треба було б покарати, як не мене та Арона: Арон приказував, а я робив, а дурні людиська лише лобами в землю били, та й уся їх вина. А Моїсей, бач, ані брата не чіпнув, ні мене. А чому? Бо розумний чоловік. Бо знає, що якби зо мною яка пригода трапилася, — хто б робив йому тоді всячину? І херувимів оцих пришелепуватих, і чаші, і світильники, і стояла, і ковчег, і всякі інші витребеньки.

Авірон слухав — і не знав: чи то дійсність, чи то, може, кошмар, тяжкий гнітючий кошмар... Святиня Господа опльовувалася брудними словами ремісника, уста вирікали хулу на саме ім'я вседержителя! До

такого не доходив ні брат Датан, ні сам безбожний Корей, і ніхто, ніхто на землі...

І Бог це чує? І мовчить? І мовчатиме? І простить? І забуде? І не спалить живцем?.. Та де ж тоді всі слова Моїсея? Де сила і гнів господні? Де правда тоді?

І з дико поширеними очима стояв Авірон у кутку шатра, мов ударений чим тяжким у голову, і шкода було на нього дивитися... В шатрі було тихо, бо Веселіїл чомусь замовк і, пильно зайнятий, лише іноді єхидно кривив лице. Нараз він голосно розреготався і крикнув:

— Ану, каро моя небесна, іди сюди! Авірон не двигнувся з місця.

— А йди, каліко, як майстер тебе кличе! — нахмурюючися знову, крикнув Веселіїл, а сам сміявся.

Автоматично, мов дерев'яний, підсунувся Авірон.

— Дивися, яке личко в цього херувимчика! — і майстер показав рукою на свою роботу.

Авірон глянув і... одскочив. Він мало не крикнув. ...На нього дивилося щось таке страшне, така потвора, що він затулився від неї руками... Перекошений рот, гостре підборіддя, накриво закарлючений ніс, довбані дірки замість очей, вугласта голова, — і на всім печать чогось такого бридкого, розпусного, найогиднішого, що хотілося вибігти на свіже повітря...

— Що це? Що це?.. — ледве чутно, весь дрижачи, спитав Авірон.

— А що, ти не бачиш? Це ж херувим для Моїсея. Це святиня Ізраїлева, котру він так хотів лизати... — І Веселіїл сміявся, і сміялася огидна почвара перекошеним ротом, і сміх їх був однаковий.

— І це... і це так і буде?..

— Атож як? — і ще дужче реготав Веселіїл, і ще дужче реготав херувим, а з розірваного його рота мов виходив тяжкий сопух. — От ми поставимо це божество тут у куточку — казав далі Веселіїл, відтягуючи статую вбік, — нехай прийде Моїсей та подивиться. Бажав? Хай має! Я зробив доброго Бога, і зробив непогано, — а він палити? — прошу! Сідайте самі за роботу та й ліпіть, а я вам не дурень дався, що сьогодні один брат одне бовкне — роби так, а завтра другий брат друге бовкне... А я б мав всякого бовкуна слухати? Ні, дякую красно. Я вже не маленький, у мене онуки вже бігають.

Саме в цю хвилину ввійшов Моїсей.

— Ну, як тут у тебе, старий муркало? А там пішла робота... страх! — і Моїсей розсміявся. Але в сміху тім було щось таке, що ножем різнуло серце Авіронові. Це він уперше чув, як хихоче великий пророк, — і бодай би не чути ніколи! Це був сміх переможця. Моїсей побідив Ізраїля — і знову, тепер, здається, вже надовго, став паном його.

"Треба лише розуміти дух народу і впору приходити до сповнення менших його бажань, а тоді він сповнить велике твоє бажання — бути вічним твоїм рабом!" Так говорив кожний рух Моїсея і горда радість очей його, і відчув те в сміху Авірон...

— А це що ти тут наробив? — спитав Моїсей, зупинившись перед херувимом, притуленим до стіни.

І ждав Авірон, що нахмуряться брови великого пророка, що блискавиця вийде з очей і поразить святотатця, що покажеться ж правда господня... Але нічого не сталося... Замість гніву — вибух сміхом Моїсей і реготав, упершися в боки, аж хитався всім дебелим тілом своїм. А Веселіїл, зберігаючи серйозну міну, хоч очі в нього бризкали сміхом, говорив роблено суворим голосом:

— Це ж Бог тобі. Я тобі добре зробив тельця, — навіщо ти спалив його? А херувимів я робити не вмію.

І двоє старих стояли й реготали з святині Ізраїля, з уповань на нього...

— А цей дурник питає: чи це так воно й зостанеться? А що ж, кажу, йолопе, гадаєш, що буду переробляти? А не діждеш ні ти, ні твій Моїсей!
— І знов старі реготали здоровим, дужим сміхом міцної старості.

А потім узяв Моїсей янгола і, поплескуючи його по носі, від чого ніс зробився зовсім ні на що не похожим, сказав:

— Ану-ну, покажи цьому молодикові, що значить сила господня, котру дав тобі в руки Господь! — І знову вони реготали, аж сльози виступали у них на очах.

Зручним рухом підхопив Веселіїл янгола, поставив його перед собою й почав водити пальцями по лиці. І здавалося, що грався він, роблячи безліч непотрібних рухів: то вивертав кумедно палець, то врїзувався в глину твердим, як залізо, нігтем, то швидко-швидко тер одне місце і все не переставав приговорювати всякі дурниці. Відхиливши голову та прищуливши очі, приглядався до роботи, аж нарешті, різким рухом відкинувши весь корпус, відійшов Веселіїл і крикнув:

— Ану, дивися тепер, дурню!

Авірон глянув — і не знав, що тут сталося справді: чи сила господня, чи чарування якесь?!

На нього скорботно дивилося божественне лице. З очей, здавалося, от-от поллються сльози, а уста... живі, лише бліді уста тихо шепотіли молитву господинові...

І це таке було прекрасне, це таке було дивне, що впасти хотілося на коліна й розридатись. І Авірон розридався... лише від того, що було, було — й не могло витравитися з душі печальним поглядом янгола. Образа Богу й сміх йому — це був уже занадто болючий контраст для чистої душі одного з тих, що не вміють владикувати... І, закривши лице полою одежі, заплакав Авірон...

Плакав він над собою, над своєю наївною вірою, над пророком великим, що згубив тепер авреолу і став звичайним властолюбним обманщиком. Плакав над молодістю своєї душі й над зачерствілою старістю душ цих мудреців, ознаменованих перстом Бога... І над Ізраїлем усім плакав він, що справді без Бога, сам, по волі одиого-однісінького чоловіка, заблудив у цю дику пустиню і тепер мусить шукати Бога собі, шукати надії собі.

— Що з тобою, дитино моя? — прозвучав над ним знайомий божественно м'який голос. Знов чулися в нім ті нотки, що могли б в інший час довести до екстазу хлопця, знов поклалися м'яка стареча рука на голову, — лише тепер знав тому всьому ціну Авірон. Ласка Моїсея була офіційною ласкою: старий чоловік знав, що треба іноді пожаліти людину, зробити вид, що її біль є почасти й твоїм болем; старий чоловік знав, яким способом треба стуляти і уста, щоб виходив з них тихий жалісливий голос із тими чарівними нотками: їх однаково люблять усі тисячі плачущих... І нічого не відповів Авірон, і ще дужче заплакав...

А ввечері він побачив те, після чого хотів вогню, небесного вогню!..

Веселііл не пустив Авірона додому, сказав, що рано буде! дуже багато роботи, а він, Веселііл, зовсім не має охоти чекати на всякого йолопа. І Авірон зостався... І бачив...

Бачив, як знову прийшов Моїсей, і Арон, і Ор, і ще декілька мудрих Ізраїля; бачив, скільки вина їм принесли, бачив, як пили й п'яніли пророки з первосвящениками; чув сороміцькі їх речі, аж поки... аж поки не

прийшли дівчата, і Моїсей, п'яною рукою потріпуючи молодого хлопця по плечах, не випровадив Авірона з кущі, говорячи:

— Ти наш... ти тепер уже зовсім наш, — правда? І, властиво, нема що перед тобою критися, але... хе-хе-хе!.. є річі, котрих не треба бачити молодим людям, хе-хе-хе!.. Тому йди тепер додому, а завтра раненько, — чуєш?.. — раненько прийдеш. .

— Я не пускаю... Я не дозволю... Хто має право мішатися в мої розпорядження? — кричав, вистукуючи погарем по столу, Веселііл.

— Тихше ти, старий піячино! — говорив Моїсей і, сміючися, грозив майстрові кулаком, а потім знов звертався до хлопця, нахилявся просто до лиця, із уст великого пророка несло перегорілим смородом: — Ти не слухай того старого дурня, не слухай... а слухай, що говорю тобі я, Моїсей, бо моїми устами сам Бог глаголить...

...Хитаючися, вийшов Авірон...

Куди?.. Сонце погасло, й увесь світ став холодною пустинею, і пустинею бездушною стали небеса...

...Непритомний вийшов Авірон із сонму і, не дивлячись, ішов, ішов... Щось велике прийшло, і обгорнуло його, і потягло в страшну, темну безодню...

Він боровся! Він не хотів! Він звав ще Бога, але Бог не приходив... Він молив безгрішну пустиню, але пустиня не відзивалася.

— Боже! Боже, спаси мене, — я потопаю... Глибина моря розверзається під ногами моїми, і буря сумніву топить мене. Боже... Я зову тебе на спасіння, спаси мене. Боже... Не мене спаси, віру мою спаси і уповання моє... Ти ж бачиш безумство моє, і думки моєї перед тобою не утаю! Я ж не вірю більше в тебе, Боже, і в пророка не вірю твого. Оману я

бачу в голосі твоїм і хитрість бачу в силі твоїй! Людину я бачу в пророці твоїм і похоть людини в чреслах його. І кров його буриться від того ж, від чого й усіх інших людей, і вино п'янить йому чоло, як і всім, хто вживає вино. Ради княжества свого й владичества свого він гримів голосом труб, топтав скрижалі твої і вбивав живущого. О Боже!! Хто ж обманець з вас двох? Чи Моїсей, що не назвав нам істинного імені твого, не показав лиця твого й чертога твого?.. Чи ти сам, Боже? Чи ти справді живеш на небесах і держиш громи й меч в руці? Чи лише вірити ми повинні, що ти єси?.. О Боже! Во ім'я слави твоєї, во ім'я існування твого, во ім'я правди на землі, покажи мені лице своє... Я не боюся! Нехай спалить мене зрак твій, нехай розверзеться піді мною земля, нехай в муках страшних сконаю я потім, лиш покажи мені лице твоє... Коли увірую, увірують усі ті, що прийдуть по мені, що кров ю плакатимуть у сумніві своїм. Ради них, ради крові їх, взискуючих, покажи мені лице твоє... Бо як ні... бо як знов ти сховаєшся за невидимість і не почую я голосу твого тут, не в skinіях Моїсейових, а тут, серед цієї нехитрої пустині... не вірю я тоді в тебе й кричу: "...Порожні твої небеса! Облуда — царство твоє! Безсила — воля твоя!.. Ти — омана!.. Ти — безсилість моя!.. Ти — безумство моє!.. Ти..."

...Й упав Авірон на землю й корчився в муках. І сльози його рівнодушно вбирав у себе пісок пустині. А небеса?.. Небеса мовчали... як мовчать до цього дня.